

ZAKAJ SO SLOVENCİ VSTOPILI V JUGOSLAVIJO IN ZAKAJ SO IZ NJE ODŠLI?

POVZETEK

Slovenci so v Jugoslavijo verjeli, vanjo vložili veliko energije, denarja in političnih naporov za njeno demokratizacijo. V začetku dvajsetih let so opustili idejo o enem jugoslovanskem narodu z enim jezikom. Dobili so šole v svojem jeziku, univerzo in neformalno kulturno avtonomijo, ne pa tudi politične. Sprememba, ki so jo doživeli, ni bila zgolj politična: iz dobro organizirane in pedantne avstro-ogrske monarhije so prešli v drugačen civilizacijski krog z močno balkansko tradicijo, heterogeno nacionalno in versko strukturo in specifično politiko "nadmudrivanja". Kljub temu je bila Jugoslavija zanje ščit pred zgodovinskimi sovražniki Nemci in Italijan, v socialistični Jugoslaviji pa so tudi spremenili meje in zgradili svojo državnost.

Neodvisna slovenska država je bila rezultat političnih in socialnih sprememb v osemdesetih letih 20. stoletja. Te so se dogajale v kontekstu globalne krize komunizma, konca bipolarne delitve sveta, razpada Sovjetske zveze in ekonomske, politične in mednacionalne krize v Jugoslaviji. Neodvisnost ne bi bila mogoča brez teh zunanjih vzrokov in tudi notranji proces demokratizacije bi bil brez njih drugačen. Notranji procesi, na katere so lahko vplivali Slovenci sami so bili relativno odprt politični prostor, kroženje idej in soočenje opozicije in oblasti, močna reformistična struja znotraj zveze komunistov in močna civilna družba, kar vse je pripeljalo do temeljnega družbenega konsenza glede glavnih ciljev. Demokratizacija in nacionalna emancipacija sta bila tesno prepletena procesa. Take razmere so omogočile gladko tranzicijo in uspešne priprave na osamosvojitve. Konsenz med opozicijo in oblastjo je bil dosežen pri statusu jugoslovanske konfederacije, kar je bila posledica še vedno močne jugoslovanske ideje in se danes pogosto pozablja. Tudi Demos je prišel na oblast z idejo o jugoslovanski konfederaciji. Šele napad JLA na Slovenijo je dokončno spremenil situacijo. Jugoslovanstvo je bilo pozabljeno.

ABSTRACT

WHY DID SLOVENES ENTER INTO YUGOSLAVIA AND WHY THEY LEAVE IT?

Slovenes believed in Yugoslavia for a long time and they had invested a lot of energy in its planning and development. World War I proved to be catastrophic, the only solution they saw was entering Yugoslavstate. The idea, according to which they were to become a part of a single Yugoslav nation with a single language, was done with at the beginning or the twenties. The Slovenians got schools in their own language, a university and a kind of non-formal cultural, yet no political autonomy. The change was not only as regards the state, but more so regarding the cultural framework: from the well organized and pedantic Austro-Hungarian monarchy, the Slovenians

* dr., redni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
PhD, Full Professor, Department of History, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
E-mail: bozo.repe@guest.arnes.si

joined another civilisation circle with a strong Balkan tradition, a heterogeneous national and religious structure, and a specific politics, which strived to preserve the Osmanli tradition of "outsourcing". Despite that, Yugoslavia was some short of shield which protected them against historical enemies Italians and Germans and in socialistic Yugoslavia they gradually built their own state.

The independent Slovene state was a result of political and social changes in the 1980s. These took place in the context of a global crisis of communism, disintegration of the bipolar division of the world, disintegration of the Soviet Union and a deep political and economic crisis in Yugoslavia, as well as a crisis in the relationships among the different nations within the state. Independence would not have been possible without these external changes and likewise, the internal process of democratization would also have been very different. Incorporated among the basic internal characteristics, upon which Slovenes themselves could influence, was a relatively open political scene which enabled a circulation of ideas and meetings between those in power and those in opposition, a strong civil society, supremacy of a reformist movement within the Communist Party and a high level of consent concerning basic national issues. The processes of social democratization and of national emancipation were tightly intertwined. This situation enabled a smooth transition from the one-party to a multi-party system and successful preparations for attaining independence. Consensus between the socialist government and the opposition was settled upon through a confederation status, which was a consequence of strong "yugoslavism" and it is fact that is nowadays all too often forgotten. Even when Demos came to power the evaluation of a confederation as the maximum achievement possible under such circumstances did not alter. It was only after the Yugoslav National Army attacked Slovenia that the standpoint and situation shifted. "Yugoslavism" was forgotten.

I. V prvo Jugoslavijo

*"Slovinci so za Jugoslavijo brez pridržka, kajti to jim naravnost diktira najprimitivnejši politični razum. V Italijo ali pa celo nazaj v Avstrijo, oziroma Ogrsko ne morejo težiti iz političnih, narodnih in gospodarskih razlogov, ker bi bil njih položaj tam brezupen in bi pomenilo to njih nacionalni samomor; po popolnoma suvereni slovenski državi pa tudi ne morejo stremiti, ker jih je premalo in bi postala taka slovenska državica radi eksponirane geografske lege že v najkrajšem času plen imperijalističnih teženj enega ali drugega soseda. Iz teh razlogov je tudi jasno, da je med Slovenci sploh nemogoče kakršnokoli protidržavno gibanje, ker bi to nikdar ne moglo imeti kakega realnega smotra. Svoje mesto in svojo bodočnost morejo torej gledati Slovenci vsaj v sedanjih okoliščinah samo v Jugoslaviji in nikjer drugje. To ve, čuti in priznava iskreno zadnji Slovenec brez razlike političnega ali svetovnega naziranja. Prav tako jasno je pa seveda tudi, da se Slovenci ne morejo zadovoljevati s kakršnokoli Jugoslavijo, kajti država ni sama sebi namen, temveč narodom le sredstvo za doseg določenih ciljev. Tudi za Jugoslavijo se Slovenci niso bojevali v različnih oblikah nad pol stoletja zaradi nje same, temveč zato, da dosežejo in realizirajo v njej določena politična, kulturna, gospodarska in socialna stremjenja, ki jih je mogoče doseči samo v lastni narodni državi."*¹

¹ Fran Erjavec: Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pogled, Ljubljana 1923.

Današnji slovenski pogled na Jugoslavijo, zlasti politični, deloma pa to velja tudi za zgodovinarje, izhaja iz teze, da je bilo jugoslovanstvo nekakšna zasilna rešitev, nekaj, kar je Slovincem pomagalo prebroditi težke čase dokler se niso vrnili tja, kamor sodijo, torej v t.i. "Evropo". Zgodovinska slika je seveda drugačna. Slovenci v Jugoslavijo verjeli, vanjo vložili veliko energije, denarja in političnih naporov za njeno demokratizacijo, oba glavna politika Korošec in Kardelj sta bila prepričana Jugoslovana, oba pa sta jo videla tudi v ideološki konotaciji: Korošec je v njej videl garancijo, da bo njegova stranka v dogovoru z dvorom in srbskimi strankami lahko absolutno obvladovala Slovenijo in jo uravnavala po katoliških načelih, Kardelj je bil prepričan, da je glavno vezi-vo Jugoslavije socializem in da lahko brez njega propade – kar se je na koncu tudi zgodilo.

Slovenci razmišljanj ali celo nacionalnih programov, ki ne bi tako ali drugače hkrati prejudicirali rešitve nacionalnega vprašanja znotraj Jugoslavije, do druge polovice osemdesetih let nismo imeli.² So pa bile jugoslovanske ideje različne in med sabo tudi protislovne. V času prve svetovne vojne so slovenski politiki so skoraj do konca vojne verjeli v možnost, da bodo nacionalno vprašanje lahko rešili znotraj Avstro-Ogrske. Vendar tudi pri trializmu, ideji o združitvi "*vseh južnih Slovanov monarhije v državno-pravno samostojen organizem pod žezlom habsburške monarhije*", kot je to opredeljevala izjava kranjskega deželnega zbora z dne 16. januarja 1909, sprva niso bili povsem brez bojazni. Ne le zaradi vladajočih avstro-ogrskih krogov, temveč tudi zaradi drugačnih hrvaških stališč. Prizadevanja SLS in katoliških krogov po utrditvi zveze s katoliškimi Hrvati v letih pred prvo svetovno vojno namreč niso rodila ugodnih rezultatov, podobno pa je bilo tudi na liberalni strani. Dr. Josip Smodlaka in dr. Ante Trumbić, poleg dr. Franja Supila vodilna jugoslovanska usmerjena hrvaška politika, sta trializem promovala kot avtonomno srbsko-hrvaško državo, ki bi bila v personalni dinastični uniji z Avstrijo in Ogrsko. Hrvati naj bi skupaj s Srbi na Hrvaškem in v dogovoru z Ogrsko in v zavezništvu z Italijo dobili v ogrskem delu cesarstva nekakšen subdualistični status. Za zavezništvo z Italijo so bili pripravljeni žrtvovati Trst, Slovensko primorje in Istro ter sploh ločiti reševanje hrvaškega vprašanja od slovenskega. V tem primeru bi Slovenija, severni del Istre in Trst ostali izven meja jugoslovanskega dela države, v dednih avstrijskih deželah pa naj bi Slovenci sami pridobili avtonomne pravice (kot je to upala doseči ideja t. i. avstroslavizma. Tako hrvaško-srbsko stališče je bilo zapisano v t. i. reški deklaraciji iz oktobra leta 1905 (podobno tudi v zadarski deklaraciji). Slovenski politiki so si prizadevali, da bi hrvaške odvrnili od takih načrtov in da bi v svoje državno-pravne programe vključili tudi Slovence. Z nekaj ironije bi lahko rekli, da so bili torej začetki nekakšne slovenske "fragmentarne" diplomacije pred sto leti prepričevanje Hrvatov naj Slovencev vendarle vzamejo s sabo v avtonomno državo znotraj Avstro-Ogrske. Vendar je zmedenost vladala tudi na slovenski strani. Celó Šušteršič sam je pred izjavo kranjskega deželnega zbora Hrvatom razlagal, da je o trializmu sicer treba javno govoriti, ne pa (še) javno zahtevati, da se morajo tudi slovenske dežele in Istra vključiti v hrvaško državo. Na drugi strani (kot ugotavlja dr. Janko Pleterški) hrvaški politiki, ki so se sklicevali na hrvaško državno pravo, tudi niso želeli izgovarjati srbskega imena, saj naj bi to zanikovalo nacionalni pomen hrvaške države, v kateri da je le en "*diplomatični*" (to je v zgodovinskih listinah zapisan) narod. Sicer pa tudi redki zunanji poznavalci zapletenega nacionalnega vprašanja v Avstro-Ogrski pred prvo svetovno vojno Slovincem niso posvečali kaj dosti pozornosti in jih niso šteli kot ključne pri morebitni preureditvi mo-

² Izjema so emigrantski programi, med katerimi je bil v Sloveniji najodmevnejši program Cirila Žebota v šestdesetih letih, ki se je zavzemal za večstrankarstvo in – glede na mednarodne razmere, v katerih na samostojnost Slovenije ni bilo misliti – tudi za konfederativno Jugoslavijo. Žebet je upanje na uresničitev videl v kontekstu tedanjega dogajanja v Sloveniji, to je "liberalne" politike Staneta Kavčiča.

narhije. Publicist Robert William Seton Watson, ki je veljal za najboljšega poznavalca habsburške monarhije in je imel velik vpliv na odločitve britanske vlade, se je leta 1911 (resda precej pod hrvaškimi vplivom) izrekal za trializem brez Slovencev. Kasneje je mnenje spremenil in je leta 1914 dokazoval britanski vladi, da nobena ureditev jugoslovanskega vprašanja ne bo popolna, če bo prezrla Slovence. Slovenski politični načrti so bili tako v veliki meri odvisni od notranjih strankarskih razmerij (zlasti od vladajoče hrvaško-srbske koalicije) v hrvaški banovini, torej znotraj ogrskega dela monarhije. Vendar so Hrvati več naklonjenosti do vključevanja Slovencev v svoje državne načrte začeli kazati šele po letu 1915. Manjši krog katoliških hrvaških politikov se je leta 1915 pridružil spomenici, ki sta jo ljubljanski nadškof dr. Anton Bonaventura Jeglič in Šušteršič poslala papežu in ga prosila, naj se zavzame, da bi slovenske in hrvaške dežele ostale skupaj v Avstriji, vendar tako, da ne bi bili več pod nemško in ogrsko nadvlado. Podobno peticijo so napisali dr. Janez Evangelist Krek, škof dr. Anton Mahnič in nekaj hrvaških in slovenskih duhovnikov. Konec novembra 1916 se je v Gradcu sestal hrvaško-slovenski poslanski klub in sprejel sklep, da bo postavil zahtevo po združitvi Hrvatov in Slovencev v eno enoto. Enako zahtevo naj bi postavil hrvaški sabor, ki naj bi se sestal januarja 1917 zato, da bi sprejel adresu (nagovor) sabora novemu cesarju in ogrskemu kralju Karlu. Vladajoča hrvaško-srbska koalicija na tako zahtevo ni pristala, pač pa jo je v saboru 1. februarja 1917 postavila hrvaška stranka prava, ki je tudi zahtevala odpravo dualizma. Pri tem se je sklicevala na narodnostno načelo in na hrvaško državno pravo. Vendar so bili tudi drugi predlogi, frankovci so npr. zahtevali, naj se Hrvaška združi z Bosno in (brez Slovencev) tvori tretjo državno enoto v monarhiji. Končno podoba je trialistična ideja v avstrijskem delu monarhije dobila maja 1917 v Majniški deklaraciji. 29. maja 1917, dan preden se je obnovilo parlamentarno življenje v avstrijskem delu monarhije, je nastal Jugoslovanski klub, v katerem so se združili slovenski, hrvaški in srbski poslanci iz avstrijskega dela monarhije (prej so obstajali trije klubi: Hrvaško-slovenski, Narodni klub in Dalmatinski klub). Klub je imel ob ustanovitvi 33 članov, večino so imeli poslanci SLS (pred vojno je bilo jugoslovanskih poslancev sicer 37, od tega 23 Slovencev, 12 Hrvatov in dva Srba, večina je bila članov hrvaško-slovenskega kluba, med vojno sta dva poslanca umrla, eden je bil v emigraciji, eden – Franc Grafenauer pa v ječi). V imenu kluba je dr. Anton Korošec 30. maja 1917 v nemškem jeziku prebral t. i. Majniško deklaracijo, kot se je imenovala listina, ki jo je v začetku maja sestavil dr. Janez Evangelist Krek, pri končni redakciji so sodelovali dr. Anton Korošec, Vjekoslav Spinčić, dr. Josip Smodlaka in dr. Melko Čingrija (sicer tudi dubrovniški župan in eden od tvorcev hrvaško-srbske koalicije), podpisali pa so jo vsi člani Jugoslovanskega kluba. Deklaracija se je glasila: *"Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju. Za uresničenje te zahteve svojega enotnega naroda se bodo zavzeli z vso silo. S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela."*³ Nekateri poslanci, zlasti dalmatinski, so formulacijo *"pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije"* podpisali s stisnjenimi zobmi. Josip Smodlaka jo pripisuje zastopniku Trsta dr. Otakarju Rybaču, ki naj bi to predlagal v sporazumu s Krekom. Ko je protiavstrijsko razpoloženi Smodlaka (več mesecev je preživel v avstrijski samici, nato pa je bil konfiniran) Kreku očital, ker *"verjame, da bomo svobodni in srečni pod Habsburžani, našimi večnimi tlačitelji"*, mu

3 Dušan Nečak, Božo Repe: Prelom 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni, Sophia, Ljubljana 2005, str. 179.

je Krek odgovarjal z anekdoto o t. i. "klin čorbi": "Možu so dali lonec, poln vode, v kateri je bil železen klin, in mu pod težko grožnjo naložili, naj skuha tako klin-čorbo, ki bo bolj okusna od katerekoli druge, zato mora biti lonec, ko bodo pojedli, povsem prazen. Vzel je najboljšo mast, razne vrste zelja in dišav in skuhal čorbo s klinom. Ko se je zbrala družba, da pojé čorbo, je vtaknil v lonec dva prsta, prijel klin in ga vrgel ven. Vsi, ki so čorbo poskusili, so priznali, da je zelo okusna in rekli: Ni boljšega od klin-čorbe." Krek je zgodbo zaključil z besedami: "Tak klin so za nas Habsburžani."⁴

Majniško deklaracijo je treba postaviti v kontekst avstrijske politike po smrti cesarja Franca Jožefa, ko je prestol prevzel cesar Karel. Ta se je preko Sixta Burbonskega z antantnimi silami skrivaj začel dogovarjati za separaten mir, ki naj bi omogočil preureditev monarhije. Cesar ni hotel priseči na avstrijsko ustavo, ker je računal z možnostjo vsiljene (oktroirane) ureditve monarhije od zgoraj. Le to so že spomlad 1916 zahtevale nemške stranke v t. i. "Deutsche Belange" (nemške zahteve) z vizijo, da nemštvo z nemškim uradnim jezikom v monarhiji dobi popolno prevlado. Po teh načrtih naj bi dualizem kar najbolj oslabil, v zameno pa bi Ogrska dobila Dalmacijo. Poljakom bi dali državo (vključno z Galicijo), medtem ko bi bili Čehi in Slovenci v avstrijskem delu cesarstva podvrženi ostremu germanizacijskemu pritisku. Zahteve po nemški dominaciji znotraj monarhije je spremljala tudi močna nevarnost nemško-avstrijske združitve, ki je trajala vse do konca vojne. Pri avstrijskih Nemcih je bila ta ideja zelo močna, ne zgolj v najbolj ultranacionalistični obliki, ampak tudi v (domnevno) kompromisnih rešitvah, ki so (naj bi) do določene mere upoštevale tudi zahteve drugih narodov. V ospredju "mehkejših" razprav je bil – zlasti pod vtisom nemškega prodora v prvem letu vojne – koncept t. i. Srednje Evrope (Mitteleurope). Pojmovanje je leta 1915 uvedel nemški geograf Friedrich Naumann, pri čemer je izhajal iz nemške dominacije nad Vzhodno in Srednjo Evropo ter Balkanom (Naumann je v načrt vključil tudi zasedena ozemlja Belgije, Nizozemske in Luksmeburg ter dela Francije). Načrt je bil tudi osnova nemškega prodora še dalje na Vzhod (Drang nach Osten). Naumann se je zavzemal za oblikovanje velike konfederacije, njena osnova naj bi bila povezovanje, sodržavje (Staatenbund) Nemčije in Avstro-Ogrske, do povezave pa naj bi prišlo tudi z zaveznicama Bolgarijo in Turčijo. V primerjavi s kasnejšimi velikonemškimi načrti je Naumann nenemškim narodom priznaval pravico do življenja (jezika) in menil, naj nemška politika ne bi težila k njihovemu prisilnemu poenotenju, čeprav bi bila Mitteleuropa v osnovi nemška, z nemščino kot sporazumevalnim jezikom. Nenemški narodi v Avstro-Ogrski so Naumannov koncept v glavnem zavrnili. Naklonjeni so mu bili predvsem Poljaki, Madžari so imeli do njega protislovne občutke, od političnih strank in skupin pa so se k njemu bolj nagibale liberalci (tudi socialdemokrati) kot pa katoliški krogi. Navdušeno so idejo pozdravljali Nemci na Slovenskem, kar je bilo že samo po sebi dovolj za sumničavost slovenskih politikov, ki so bili prepričani, da gre zgolj za "velenemški sen", to je postavitev mostu do Jadrana, ki pomeni konec za slovenski narod. Velenemškim konceptom so svoje zahteve nasproti postavili avstro-ogrski Južni Slovani in Čehi, pri čemer so zlasti slovenski politiki računali na cesarjevo moč in avtoriteto. To upanje na cesarjevo pomoč je pri Slovencih – v nasprotju z številnejšimi in bolj organiziranimi Čehi – izhajalo iz šibkosti, zaradi katere je bilo le malo možnosti, da bi svoje nacionalne cilje dosegli v parlamentu, čeprav so se zanje tam trdo borili. Majniška deklaracija ni ostala zgolj orodje v parlamentarnih bojih na Dunaju, čeprav je bil sprva to njen osnovni namen. V slovenskih pokrajinah ji je sledilo močno deklaracijsko gibanje, ki je deklaraciji dalo potrebno vsenacionalno širino. Gibanje je potekalo v času, ko so razhajanja znotraj SLS med Šušteršičem na eni in

⁴ Prav tam.

Krekom ter Korošcem na drugi strani dosegla vrhunec. T. i. ljubljansko izjav knezoškofa Jegliča in predstavnikov katoliške (SLS) in liberalne (Narodno napredni stranke) 15. septembra 1917 je sicer podpisal tudi Šušteršič, vendar je izjavo, ki jo j imel za preveč radikalno (kot tudi sicer Krekovo in Koroščevo politiko) vzel z nezaupnico. V ljubljanski izjavi, ki jo je sestavil teolog in filozof Aleš Ušeničnik, je pisalo, da je bodočnost monarhije mogoča le na načelu resnične svobode narodov, slovenskemu narodu pa lahko svobodo in edinstvo zagotovi le *"samostojna in na načelu sa moodločbe narodov zgrajena jugoslovanska država pod žezlom habsburške dinastije"*.

Habsburški "klin" (obstoj dinastije in z njo monarhije) iz Krekove anekdote je triati stično oziroma majniško jugoslovansko idejo ločeval od drugih dveh, bolj radikalnih vizij rešitve jugoslovanskega vprašanja. Potek vojaškega in političnega dogajanja prot koncu vojne pa je imel za posledico, da je vedno bolj pomembna postajala opcija združitve jugoslovanskih narodov izven Avstro-Ogrske. Tudi slovenski politiki so majniško deklaracijo postopoma začeli previdno označevati za minimum svojih zahtev, omenjali so možne rešitve mimo vlade in monarhije, patriotizem in zavezanost prestolu sta usihala. Vendar so na jugoslovansko opcijo izven Avstro-Ogrske slovenski politiki doma imeli kaj malo vpliva. Najpomembnejšo, t. i. piemontsko vlogo (po pokrajini, ki ji je uspelo združiti Italijo), je imela Srbija. Ta vloga je izhajala iz njenega položaja: Srbija je bila samostojna država, članica antantnih sil, imela je vojaško silo in vse to ji je pri združevanju omogočilo prevlado. Srbska vlada je svoje namene pokazala že na začetku vojne, 7. decembra 1914 z Niško deklaracijo, v kateri je kot vojni cilj poleg osvoboditve proglasila tudi združitev *"vseh naših nesvobodnih bratov Srbov, Hrvatov in Slovencev."* S tem je manifestativno sicer presegla svoj zgodovinski program iz leta 1849 (t. i. Garašaninovo Nacertanije), to je težnjo, združiti vse Srbe v eni državi. Ruski carski diplomati so opozarjali srbske politike, naj ne ustvarjajo take države (to je Jugoslavije), v kateri bodo Srbi kot narod in pravoslavje kot vera sicer imeli relativno večino, a bodo različni drugi narodi skupaj v odnosu do njih in druge vere v odnosu do pravoslavja skupaj predstavljali večino, saj bi to lahko Srbijo potegnilo v krizo, kakršno je med vojno doživela carska Rusija. V Niški deklaraciji ni bilo nobene besede o notranji ureditvi države, zato je obstajala utemeljena bojazen, da Srbi želijo, tako kot so to storili po balkanskih vojnah z Vardarsko Makedonijo, z aneksijo (*"prisajedinjenjem"*, kot so rekli) le razširiti svoje ozemlje. Kam se podajajo, jim ni bilo prav jasno, saj je moral srbski geograf Jovan Cvijić na začetku vojne vojaškim poveljnikom, regentu Aleksandru in predsedniku vlade na zemljevidu šele pokazati, kje vse živijo južnoslovanski narodi, na osnovi česar so potem opredelili svoje vojne cilje in vanje vključili tudi Slovence. V precejšnji meri tudi na prigovarjanje Nika Zupaniča, slovenskega etnografa, ki je živel v Beogradu in vodil tamkajšnji muzej.

Nihanje med velikosrbskim programom, ki so ga zaradi ozemeljske primerjave z jugoslovanskim imenovali tudi "mali", in "velikim" jugoslovanskim programom, je bilo v srbski politiki navzoče do konca vojne. Še zlasti, ker razpad Avstro-Ogrske in nastanek novih držav na njenem ozemlju vse do oktobra 1918 ni bil posebno verjeten oz. je bil v nasprotju s politiko antantnih držav, mnogi srbski politiki pa srbstva niso hoteli podrediti jugoslovanstvu in so tudi kasneje ves čas med njima delali enačaj. Tudi sicer je bil njihov pogled bolj kot na sever do Slovencev, usmerjen v Bosno in Hercegovino ter v Dalmacijo in hrvaška ozemlja, poseljena s Srbi, predvsem pa na vzhod, tja za Peč na Madžarskem in Temišvar v Romuniji (večna težnja, da bi dobili Egejsko Makedonijo in izhod na morje v Solunu glede na zaveznitvo z Grčijo ni prihajala v poštev).

Če pustimo ob strani politično spodbujano sovraštvo do Srbije ob začetku prve svetovne vojne, lahko rečemo, da so bila pri Slovencih pozitivna južnoslovanska čustva

gotovo navzoča vsaj od balkanskih vojn dalje. Vodilni slovenski časopisi so dogajanje na bojiščih natančno spremljali in zlasti v prvi balkanski vojni izražali simpatije za Srbe in Bolgare (h katerim so prištevali tudi Makedonce), leta 1914 pa je že izšla tudi knjiga *Vojska na Balkanu 1912/1913*, ki sta jo napisala profesorja Anton Sušnik in dr. Vinko Šarabon. V drugi balkanski vojni so se slovenski časniki postavili na stran Bolgarov in bili kritični do Srbije, predvsem so obžalovali, da je bilo razdrto prejšnje zavezništvo. Toda Ivan Hribar je v svojih spominih zapisal, da mu je bilo po bitki pri Kumanovem *"takoj jasno, da smo Jugoslovani našli svoj Piemont in da dan kumanovske bitke pomeni datum začetka jugoslovanske narodne združitve"*. Ne glede na to, da gre za stališče, ki je gotovo nastalo po nastanku jugoslovanske države, ko so nekdanji avstrijski politiki "za nazaj" poudarjali svoje jugoslovanstvo, so bile pri Hribarju simpatije do južnih Slovanov več kot očitne. S potovanji v Petrograd, Sofijo in Beograd je skušal zgladiti spor med Bolgarijo in Srbijo zaradi Makedonije, v Ljubljani pa je leta 1913 ustanavljal Slovenski klub, ki bi okrepil kulturne in gospodarske zveze Slovencev s Srbi in Slovencem omogočal, da postanejo tudi oni *"deležni zmag slovenskega orožja na Balkanu"*; prizadeval si je, da bi slovenski uradniki potovali v Srbijo in tako začeli navezovati tudi osebne stike med Slovenci in Srbi, ki do tedaj skoraj niso obstajali. Aprila 1913 je srbskemu predsedniku vlade Nikoli Pašiću zagotovil, da v Srbiji vidi jugoslovanski Piemont in ga prosil: *"Ne delajte poslej več samo srbske politike, temveč jugoslovansko"*, kar naj bi mu Pašić tudi obljubil. Ideja o povezavi južnih Slovanov v kombinaciji z Bolgari je s prvo svetovno vojno odpadla, saj so se ponovno znašli na nasprotni strani kot Srbi, čeprav raznih federativnih in konfederativnih kombinacij ni manjkalo ne v času med obema vojnoma in ne med drugo svetovno vojno tja do leta 1948.

Tretji center jugoslovanske ideje je zaradi vojnih razmer, nasilja in prepovedane politične dejavnosti v Avstro-Ogrski predstavljala politična emigracija, zlasti hrvaški politiki iz Dalmacije (dalmatinski in državnozborski poslanec dr. Franjo Supilo, dr. Ante Trumbić, svetovno znani kipar Ivan Meštrović in drugi). Ti emigrantski politiki so ustanovili Jugoslovanski odbor, v katerem je bilo tudi nekaj slovenskih politikov: Bogumil Vošnjak, Gustav Gregorin, Josip Jedlowsky, Niko Zupanič in Drago Marušič. O datumu nastanka so različni spominski podatki, začetni pogovori naj bi se odvijali najprej v Benetkah, kjer se je po naključju znašla manjša skupina prebežnikov, nadaljevali pa so se novembra 1914 v Rimu. Tam se je 24. januarja 1915 Jugoslovanski odbor v ožji sestavi začasno tudi konstituiral in o svojih namerah obvestil veleposlanike antantnih držav. Podobno misijo so nato njegovi predstavniki nadaljevali v Parizu. Uradno in v širši sestavi je nato nastal 30. aprila 1915 v Londonu. Člani odbora so skušali dobiti podporo antantnih sil in so bili zaradi osebnih zvez dokaj vplivni. Tega se je zbal srbska vlada (odbor je imel tudi precej pristašev v srbski parlamentarni opoziciji) in si je skušala odbor podrediti ali vsaj omejiti njegov mednarodni vpliv. Že ob prvi deklaraciji odbora o združitvi jugoslovanskih narodov, ki jo Pašić sicer podprl, so drugi srbski vplivni politiki izražali dvome in nasprotovanja. Dr. Milenko Vesnić, kasnejši predsednik vlade v Kraljevini SHS, ki je izsilil Vidovdansko ustavo in podpisal rapalsko pogodbo (vendar pred tem tudi branil slovenske zahteve na pariški mirovni konferenci) je kipurju Ivanu Meštroviću v Rimu jeseni 1914 zabrusil: *"Vi tam imenujete povečano državo 'Jugoslavija', ali ste tudi Vi za to ime? Pravim vam, da to ne more biti. Tega Srbi nikoli ne bomo sprejeli. Nismo neko židovsko podjetje, ki menja ime, ko dobi še neke artikle. Do sedaj se je država imenovala Srbija, v prihodnje, ko vanjo pridejo še Hrvati in Slovenci, naj se imenuje 'Velika Srbija'. Hrvati so v njej lahko enakopravni državljani, lahko imajo tam, kjer so v večini, če že hočejo, tudi svojo malo avtonomijo, jezik se bo imenoval srbsko-hrvaški in tako naprej, ampak država Srbija, razširjena država Velika Srbija."*

Nikola Pašić je sredi julija 1917 (tedaj je bila Srbija zaradi razmer v Rusiji, njeni glavni podpornici, ki je bila precej oslabiljena) na Krfu sklical konferenco, na kateri sta sodelovala srbska vlada in Jugoslovanski odbor. Rezultat je predstavljala t. i. Krfška deklaracija, sprejeta 20. julija 1917. Po tej deklaraciji, naj bi nova jugoslovanska država nastala na temelju samoodločbe in ne aneksije, vendar bi bila ustavna monarhija z dinastijo Karadjordjevičev. Imenovala naj bi se Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, njena ustava naj bi bila sprejeta s kvalificirano (absolutno) večino v ustavodajni skupščini, ki bi bila izvoljena na splošnih in neposrednih volitvah. Odbor pod vodstvom Anteja Trubića na pogajanjih zaradi svoje šibkosti ni mogel uveljaviti načela o federativnosti. Država naj bi se delila po naravnih, socialnih in gospodarskih kriterijih, ne pa zgodovinskih in nacionalnih, čeprav so govorili o enakopravnosti jezikov, pisav in ver jugoslovanskih "plemen". Krfška deklaracija je bila v bistvu politični manifest in srbska vlada jo je tako tudi jemala (npr., kasneje ni upoštevala sklepa o sprejetju ustave s kvalificirano večino). Po potrebi, kadar ji je to šlo v korist (pri vprašanju monarhije, centralistične ureditve), pa ji je dajala značaj državnopravnega akta. Tudi v nadaljevanju si je srbska vlada prizadevala, da Jugoslovanski odbor ni dobil vloge mednarodno priznanega subjekta. Njegova vloga je slabela, čeprav je še sodeloval na pogajanjih o združitvi, ki so bila od 6. do 9. novembra 1918 med predstavniki Države SHS in srbske vlade v Ženevi. Eden od razlogov za podcenjeno vlogo odbora je bilo tudi dejstvo, da odbor ni – tako kot npr. češkoslovaški narodni odbor – ustanovil lastnih vojaških enot.

14. točk ameriškega predsednika Wilsona z dne 8. januarja 1918), ki so obljubljale samoodločbo narodov, so bile po javnih interpretacijah tako ameriškega kot britanskega predsednika kar zadeva rešitev južnoslovanskega vprašanja precej nedorečene: govorile so v smislu ohranitve Avstro-Ogrske, njenim narodom pa niso obljubljale kaj več kot avtonomijo. Na novo naj bi določili mejo proti Italiji in čeprav je Wilson zagovarjal narodnostne meje, je bilo jasno, da bo taka meja v škodo Slovencev, saj je že tedanja avstro-ogrška meja (z izjemo Beneške Slovenije in Rezije) potekala praktično po robu slovenskega narodnostnega ozemlja. Tudi v najboljšem razmerju sil bi bilo narodnostne meje najbrž nemogoče doseči, saj je bil tu še londonski pakt, ki je bil obvezujoč vsaj za Veliko Britanijo in Francijo (res pa bi po drugi strani ohranitev monarhije vsaj deloma – odvisno pač od pogajanj – preprečila njegovo uresničitev). Wilsonove točke, čeprav načeloma zelo spodbudne, so bile v resnici zelo blizu tistemu, kar sta želela avstrijska vlada in dvor (ki sta si med februarjem 1917 in marcem 1918 vztrajno in po raznih kanalih prizadevala za sklenitev separatnega miru), zato so tudi na široko poudarjali, da je samoodločba narodov notranje avstrijsko vprašanje.

Panslavizem v zadnjih mesecih obstoja Avstro-Ogrske ni imel večjega vpliva na celotno dogajanje v monarhiji, vsak je svoje nacionalno vprašanje reševal po svoje. Zadni poskusi rešiti jugoslovansko vprašanje so bili v t. i. subdualističnem smislu, torej ločeno v avstrijskem in ogrskem delu monarhije, kar je bila sicer tudi zahteva ogrske vlade (ki je oblast hotela razširiti na Dalmacijo in Bosno in Hercegovino). Majniška deklaracija bi ob takem konceptu ostala neuresničena. Kljub temu so avstrijske oblasti skušale ustvariti vtis, da skušajo monarhijo preurediti v zvezo federalnih držav, o čemer so se načrti v raznih časopisih pojavili prav tako avgusta 1918. Zaradi pritiska nemških strank so od te zamisli odstopile. Po raznih kanalih je predsednik vlade Hussarek pritisikal tudi na duhovščino, v Slovenji posebej na knezoškofa Jegliča, naj ostane(jo) zvest(i) habsburški dinastiji in stoletni monarhiji, svaril pa jih je tudi, da se bo katolicizem utopil ob morebitnem povezovanju s pravoslavniimi Srbi. Več zgodovinarjev (Janko Pleterski, H. Rumpler, Walter Lukan) domneva, da so za tem verjetno obstajale želje, da bi Hrvate z raznimi obljubami ločili od Srbov, na ta način osamili tudi Slovence in z manjšimi koncesijami rešili monarhijo. 1. oktobra 1918 se je poslednjič sestal avstrijski državni

zbor. Hussarek je v svojem nagovoru ostal v okvirih dualizma, glede zahtev južnoslovanskih narodov pa je ostal nedorečen. Korošec je kot predsednik Jugoslovanskega kluba njegove splošne obljube o avtonomiji označil za nezadostne. V vseh jugoslovanskih deželah odmeva, je dejal, en sam vzklik, silovit in nespremenljiv: "*Svoboda ali smrt!*" 11. oktobra je cesar ločeno sprejel predsednike nacionalnih klubov. Korošču je ponudil, da bi južni Slovani dobili samostojno državno enoto v okviru monarhije, vendar bi Trst, Reka in prometne linije do obeh pristanišč ostali pod nadzorom skupne države. Korošec je vztrajal, da mora Trst priti pod južnoslovansko državo. Karel je, podobno kot prej Hussarek skušal neuspešno igrati tudi na katoliško prepričanje. Korošec mu je (naj bi mu) med pogovorom izrekel tiste znane besede: "*Es ist zu spät, Ihre Maestät!*" ("Prepozno je, vaše veličanstvo!") In še: "*To, kar se je zgodilo, je dovolj za naše nezaupanje.*" Slovenci pač ne bodo nikomur na ljubo naredili samomora. Korošček vtis o pogovoru je bil: "*Cesar je bil videti deprimiran, tako da je že mejilo na resignacijo.*"

Po nekaterih (nedokazljivih) spominskih virih, naj bi oktobra, v iztekaajočih se dnevih monarhije tik pred "prevratom", cesar celo obljubljal Zedinjeno Slovenijo z okrnjeno mejo na Dravi. Domnevati smemo, da je cesar v zadnjih trenutkih razmišljal o raznih koncesijah, ki bi ohranile monarhijo (ne nazadnje je v tej smeri na njegovo pobudo šla tudi zadnja seja skupne vlade), vendar je šlo za precej obupne poskuse brez realne politične podlage za uresničitev.

Koroščeva odločnost na pogovoru pri cesarju ni bila (več) maneवर. Jugoslovanska ideja je od poletja 1917 v zavesti slovenskih ljudi postajala stvarnost. Le dva dni za navedenimi, cesarju izrečenimi besedami, 13. oktobra, je kranjski deželni predsednik grof Attems v enem svojih zadnjih poročil, kot navaja Pleterski, zapisal, da habsburška kraljzula s trialistično zahtevo stopa v ozadje, da je cilj slovenske politike Jugoslavija in da pri tem ne dopušča nobenih etap več: "*Majniška deklaracija s svojo dinastično zaščitno znamko je bila samo sredstvo za dosego namena, saj to dokazujejo izjave slovenskih občin – in to celo zelo učinkovito sredstvo. Agitacijo za jugoslovansko državo so zanesli do zadnjega gorskega gnezda in zajela je slovensko ljudstvo v njegovi celoti. Dolgo gojeno sovraštvo proti nemštvu je postalo sovraštvo proti Avstriji.*" Attemsovo razočaranje je razumljivo in njegova ocena stanja sredi oktobra 1918, par tednov pred razpadom monarhije, gotovo blizu resnici. Res je tudi, da so (po Walterju Lukanu) zamisel o preureditvi monarhije po trialističnem vzorcu pod vplivom nemške trdovratnosti slovenski politiki začeli opuščati od poletja 1917 dalje (ali vsaj splošne ideje niso nadgradili s konkretnim ustavnim načrtom preureditve monarhije). Vendar odločitev za državno-pravno povezavo izven Avstro-Ogrske za slovensko politično elito ni bila lahka. Lojalnost monarhiji je bila za vse sloje, tako za preproste ljudi kot izobražene in še posebej za duhovščino že stoletja nekaj samoumevnega. Od slovanskih narodov so jim bili po kulturi in mentaliteti najbolj sorodni Čehi in Slovaki, a ti so se odločili za svojo državo, poleg tega so bili vmes Avstrijci. O južnih Slovanih, zlasti Srbih, so imeli politiki idealizirano predstavo, dejansko so jih poznali slabo. Še največ pomislekov je zbujala različnost religij. "*Kako hudo bo za nas, ako pridemo pod pravoslavnega kralja, potem ko smo zapustili katoliškega cesarja! Deus misereatur nostri!*", je zapisal knezoškof Anton Bonaventura Jeglič 22. novembra 1918, vendar kasneje tudi priznal, da ni videl druge rešitve, sicer bi bili Slovenci ponemčeni. Podobne dileme so navdajale tudi druge udeležence dogajanja, npr. Josipa Jeriča: "*Kakor popotnik, ki se mu cesta iznenada razcepi na dve smeri, tako smo se Slovenci, četudi je bila naša pot glede na končni smoter naših nacionalnih stremljenj že davno prej dvotirna, znašli med vojno naenkrat na usodnem razpotju. Ali tradicionalna in uglašena avstrijska, ali revolucionarna in raskava jugoslovanska?*"

Nepopustljivost in zagrizenost nemških Avstrijcev v odnosu do Slovencev ni puščala veliko možnosti. V časopisnem listu Resnica, "političnem glasilu Avstriji do zadnjega privrženih Slovencev", so (po Perovšku) 2. novembra 1918 zapisali: "Nemci debelo gledajo, kako se vrši prevrat. Niso nam hoteli dati pred leti avtonomije, zavirali so vsako rešitev jugoslovanskega vprašanja. S tem so Nemci postali grobarji Avstrije. Nemška nedostopnost je rodila našo svobodo!" Enako je veljalo za Madžare. Avstro-Ogrska je razpadala brez volje in vpliva Slovencev. Italijanska vojska je pritiskala. Avstrijski Nemci so zahtevali združitev z Nemčijo, kar se je konec vojne zdela realna opcija. Tudi Madžarom ni prišlo niti na misel, da bi se odrekli slovenskemu ozemlju. Pretilo je razkosanje. Slovenci so bili del premagane države, Srbija je bila v zmagovalnem taboru.

Nihajoč med raznimi koncepti sta na koncu monarhijo poslednjič skušala rešiti avstrijski dvor in cesar Karel s t. i. manifestom cesarja Karla 16. oktobra 1918 (v tem času je fronta na jugu praktično že razpadla, pred tem je 26. septembra kapitulirala Bolgarija, 12. oktobra so Poljaki v Varšavi sestavili narodno vladu, 13. oktobra je Turčija prosila za separatni mir). Cesar je ostal pri dualistični ureditvi, Slovincem ni bil pripravljen nuditi samostojnosti, ker bi "zapirali" Nemcem pot do Jadrana. Država bi bila federativna, sestavljala naj bi jo nemško-avstrijska, ogrska, češka, ilirska in maloruska država pod žezlom habsburške monarhije. Splošna obljuba o federaciji in samoodločbi ni več zadostovala, res pa je bilo to največ, kar je avstro-ogrski vrh do tedaj zmogel nuditi, saj je vsaj nakazan prehod od državnopravnega historizma k nacionalnemu principu: "Avstrija naj postane po volji svojih narodov zvezna država, v kateri tvori vsak narod na lastnem ozemlju lastno državno skupnost." Cesar je še zapisal, da to nikakor ne posega v združitev avstrijskih poljskih ozemelj s poljsko državo, da naj bi Trst z okolico v skladu z željami prebivalstva dobil poseben status in da ta nova uredba nikakor ne posega v celovitost dežel ogrske svete krone, zajamčila pa naj bi vsaki posamezni narodni državi njeno samostojnost, vendar tudi ščitila skupne koristi. Narodi, ki ustanavljajo svoje države naj pri tem sodelujejo tako z narodnimi sveti kot s cesarsko vlado. Dan kasneje, 17. oktobra, je cesar podobno stališče izrazil v vojni zapovedi, s čimer je tudi nakazal, da vojska ne bo s silo zadrževala nacionalnih teženj po združevanju. Hussarek je zaradi zavrnitve manifesta odstopil, zamenjal ga je dr. Henrik Lammasch, ki je v vlado povabil tudi Korošca, ta pa je ponudbo odklonil. Tudi poziv zadnje seje skupne vlade 22. oktobra, ki je sicer pozvala obe vladi, naj premagujeta državnopravne pomisleke glede rešitve jugoslovanskega vprašanja, je bil zgolj retorične narave. Poziv je prišel mnogo prepozno. Dva dni kasneje, 24. oktobra, je italijanska vojska na Piavi začela ofenzivo proti avstro-ogrski armadi, ki je razpadala. Branile so se le še posamične enote, zajetih je bilo 300.000 vojakov. 29. oktobra je cesar prosil italijansko vrhovno poveljstvo za premirje in dobil naslednje pogoje: demobilizacija avstro-ogrske vojske, takojšnja vrnitev vojnih ujetnikov, predaja polovice vojaške opreme, izpraznitev ozemlja, ki je bilo po londonskem paktu dodeljeno Italiji, pravica, da antantne sile uporabijo avstro-ogrsko ozemlje za morebitne vojaške operacije proti Nemčiji. Cesar je premirje podpisal v noči z 2. na 3. november, v veljavo je stopilo 4. novembra. Italijanske enote so na demarkacijsko linijo po londonski pogodbi postopoma prišle (in jo ponekod tudi skušale prekoračiti) do 19. novembra.

Slovenci so se od avstroogrškega jugoslovanstva poslovili za vedno in preko enome-sečne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov postali del Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, kasneje Kraljevine Jugoslavije. V prehodnem obdobju je na ozemlju avstro-ogrskih južnih Slovanov prišlo do dvovladja, ki pa se je razreševalo postopoma in na miren način. Na Kranjskem sta tako, npr. deželni glavar Šušteršič in deželni zbor 22. oktobra izdala sporočilo, v katerem sta izjavo Narodnega vijeća pozdravila in izjavila, da se nimata več za pristojna opravljati katere koli politične zadeve razen tekočih pos-

lov. Do prelomne zamenjave oblasti je prišlo 29. oktobra 1918, ko je v Zagrebu hrvaški sabor pretrgal državnopravne vezi z Avstro-Ogrsko, za nično proglasil hrvaško-ogrsko nagodbo iz leta 1868 in razglasil nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov: "*Dalmacija, Hrvaška in Slavonija z Reko se razglašajo za neodvisno državo. V odnosu do Ogrske in Avstrije, na sodobnem načelu narodnosti in na temelju narodne enotnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov se pristopa v skupno narodno suvereno Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov na celotnem etnografskem področju tega naroda, brez ozira na kate-rekoli teritorialne in državne meje znotraj katerih danes živi narod Slovencev, Hrvatov in Srbov.*" Sabor je tudi priznal Narodno vijeće kot vrhovno oblast. V novo državo so se še isti dan, na množični manifestaciji v Ljubljani, ki se je udeležilo okrog 30.000 ljudi, vključili tudi Slovenci. Narodni svet v Ljubljani (vodil ga je Ivan Hribar, kajti Korošec je v imenu Narodnega vijeća v Zagrebu že odpotoval v Švico, na pogajanja s predsednikom srbske vlade Pašićem o bodoči usodi jugoslovanske države) kakšne posebne državnopravne deklaracije ni sprejel, se je pa na javni manifestaciji 29. oktobra pridružil sklepom hrvaškega sabora in Narodnega vijeća v Zagrebu. Ivan Hribar je proglasitev odcepitve Slovenije od avstro-ogrske monarhije in njeno priključitev k Jugoslaviji pripisal kar stavku v svojem govoru: "*Prejmi torej naše poklonstvo ti, naša krasna, ob neizmernih mukah rojena in zato večno neporušljiva Jugoslavija.*" Po mnenju zgodovinarjev in pravnikov v času nekdanje Jugoslavije (npr. dr. Ferdo Čulinović) je bil državnopravni akt pač nadomeščen s sklicevanjem na sklep hrvaškega sabora. Hrvati so s sklepom sabora sicer res imeli bolj trdno pravno podlago kot Slovenci, vendar to ni veljalo za Dalmacijo, ki je bila avstrijska pokrajina in je hrvaško-ogrska nagodba ni zadevala. V primeru Dalmacije pa so se sklicevali na hrvaško državno pravo. Slovincem brez lastne državne tradicije je še vedno ostalo sklicevanje na naravno pravo, na stališče ZDA in ne nazadnje tudi na privolitev Avstro-Ogrske, da njeni narodi samo odločajo o svoji usodi. Sicer pa so pravne utemeljitve nastanka Države SHS glede na to, da je Avstro-Ogrski preostalo le še nekaj dni življenja, Država SHS pa je bila prehodna tvorba, imele zgolj notranji pomen v žolčnih mednacionalnih polemikah v kasnejši Jugoslaviji. Del piscev državnopravni akt vidi tudi v množični manifestaciji po razglasitvi združitve v Ljubljani in pa v javni prisegi nadporočnika dr. Mihajla Rostoharja, ki je v imenu kakšnih 200 navzočih slovenskih oficirjev avstro-ogrske armade položil prisego zvestobe in vdanosti nastajajoči, še močno nedefinirani Jugoslaviji. Prav Rostoharjev spominski zapis plastično prikazuje zmedo, v kateri se je slovenski politični vrh poslovil od Avstrije. Rostohar, ki je na manifestacijo prišel kljub prepovedi vojaškega poveljstva v Ljubljani, si je besedo na balkonu deželnega dvorca (današnjega rektorata univerze) moral izboriti. Potegnil je sabljo in vzkliknil: "*Mi vojaki odrekamo pokorščino Avstriji in prisegamo zvestobo svoji narodni državi Jugoslaviji!*" Časniki so nato prekrizali sabljo in bodala, med množico je to povzročilo navdušenje, ne pa ravno med vsem politiki. Tako je knezoškof Jeglič razburjeno pristopil k Rostoharju in vzkliknil: "*To je pa revolucija!*", na kar mu je Rostohar odgovoril: "*Da prevzvišeni, tako nekako!*" Do večjih vojaških spopadov na slovenskem ozemlju v prevratnih časih ni prišlo, prav tako ne do vpliva revolucije, česar so se politiki in knezoškof Jeglič močno bali.

Država Slovencev, Hrvatov in Srbov mednarodno ni bila priznana in je trajala le en mesec. Bila je kratkotrajna in prehodna rešitev v času, ko je Avstro-Ogrska razpadala. V tedanjih notranjih in zunanjepolitičnih razmerah ni imela velike možnosti za preživetje. Toda spodbudila je razmah dotlej omejevanih in tudi zatiranih nacionalnih čustev, Slovincem je dala prvo nacionalno vlado (uradno vlada SHS v Ljubljani) in jim omogočila občutek, da so zmorni državotvornih dejanj, saj je slovenska Narodna vlada na miren način prevzemala posle nekdanjih avstrijskih oblastnih organov in reševala vprašanje sukcesije. A pri vprašanju meja se je začelo zatikati. Neodločnost in neinicativnost slo-

venske vlade so popravljali posamezniki, zlasti Rudolf Maister, ki je rešil Maribor in Štajersko. Zaradi obotavljive politike in tudi nedorečenih pristojnosti je bila vlada pogosto v sporih z Narodnim svetom v Mariboru, pa tudi drugimi lokalnimi narodnimi sveti.

Združevanje Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Kraljevino Srbijo in drugimi jugoslovanskimi deli v eno državo, je v bivši jugoslovanski historiografiji popisana zelo podrobno in je tukaj ne bomo obnavljali. Spomnimo le, da je sprva potekalo po dveh tih in v ključnih trenutkih brez koordinacije. Dr. Anton Korošec, delegati Države SHS in predstavniki Jugoslovanskega odbora so se med 6. in 9. novembrom 1918 v Ženevi pogajali s predsednikom srbske vlade Nikolo Pašićem in predstavniki srbskih parlamentarnih strank. Stanje je bilo za predstavnike Države SHS neugodno, država mednarodno ni bila priznana, na njeno ozemlje so prodirale italijanske enote. Predsednik srbske vlade Pašić je v skladu s svojo vizijo razširjene Srbije sicer sprva nasprotoval širšemu jugoslovanskemu sestanku in dogovoru o združitvi, vendar ga je zagovarjal večji del srbske opozicije, večina jugoslovanske emigracije (še posebej v ZDA) pa tudi vplivni oblikovalci javnega mnenja v Franciji in Veliki Britaniji (med njimi Seton Watson). Na Pašića je neposredno pritiskala tudi francoska vlada, ki je zahtevala, da prizna Državo SHS, vendar je Pašić priznal le predstavniške organe, Narodno vijeće oziroma njegovo predsedstvo, ne pa države. Hkrati je računal, da bo na Korošca laže vplival kot na Trumbića, zato mu je kot predstavniku Narodnega vijeća hotel dati več poudarka. Pašić se je za pogajanja na koncu vendarle odločil. Načrtoval je, da bo v Srbiji sestavil novo vlado in je bil prepričan, da bo potem zlahka korigiral morebitna ženevska odstopanja od srbskih ciljev. Pomembno vlogo je igrala tudi neinformiranost o dogajanju doma, in Pašićeva zmotna ocena, da sta Trumbić (kot predsednik Jugoslovanskega odbora) in Korošec (kot predsednik Narodnega vijeća) odločilni osebi pri združevanju. Zato je bil kljub nesorazmerju v politični moči med obema stranema sklenjen sporazum, ki je upošteval enakopravnost obeh združujočih se držav (za črnogorski narod so v glede združitve v Ženevski deklaraciji zapisali, *"da jim je odprt naš bratski objem in bo gotovo pohitel, da pozdravi in se pridruži temu delu, ki je bilo vedno njegov največji ideal"*). Sporazum je predvideval konfederativno združitev (čeprav ta izraz ni bil neposredno uporabljen), do izvolitve ustavodajne skupščine naj bi bilo začasno narodno predstavništvo paritetno sestavljeno iz poslancev srbske narodne skupščine in Narodnega vijeća. Ustava bi bila sprejeta s kvalificirano (dvtretjinsko) večino. Nova država bi v prehodnem času opravljala minimalne skupne zadeve, zunanjo politiko, vojsko in finance. Vlado naj bi sestavljalo dvanajst ministrov, šest iz Srbije in šest iz Države SHS, srbski bi prisegli pred regentom Aleksandrom, tisti iz Države SHS pa pred predsednikom Korošcem. Diplomatski uspeh Korošca in Trumbića je Pašić nato doživel kot svoj poraz. Doma so ženevsko deklaracijo namreč ocenili kot žalitev srbskega orožja, deklaracije nista priznala ne regent Aleksander ne srbska vlada. Pašićev namestnik Stevan Protić mu je s Krfa poslal ogorčeno brzojavko z odstopom, zapisal je, da je sporazum (zbodla sta ga zlasti sestava vlade in različni prisegi) *"izraz nezaupanja in Vam osebno in Srbiji, ki si ni zaslužila takega ravnanja, to je nekaj, kar se nikoli ne zgodi med ljudmi, ki resnično hočejo narodno enotnost"*. Protić in srbska vlada sta se bila pripravljena odreči združevanju, če bi bila dinastija Karadjorđevićev kakorkoli postavljena pod vprašaj. Pašić je nekaj dni po podpisu Korošču in Trumbiću sporočil, da je zaradi pritiskov doma prisiljen odstopiti in da je dogovor neveljaven. Oba politika sta kljub temu pri antantnih silah v Franciji še naprej lobirala za priznanje Države SHS in narodnega Vijeća kot njegove vlade in se zavzemala za uresničitev sporazuma, Pašić pa jima je v razgovoru 18. novembra jasno povedal, da se morata prilagoditi realnim razmeram. Zato sta Korošec in drugi predstavnik Narodnega vijeća Melko Čingrija preko srbske ambasade v Londonu regentu Aleksandru poslala telegram, v katerem sta

zaradi enostranskega suspenza ženevskega dogovora postavila pod vprašaj dotedanjo načelno podporo dinastiji Karadjorđevićev. Telegram je izzval veliko užaljenost, Protič je tak "odnos do krone" izenačil z avstro-ogrsko politiko do Srbije, "nikoli si nismo mogli predstavljati, da bomo take aluzije in grožnje spet slišali od predstavnikov naših bratov, za katerih osvoboditev je Srbija resnično postavila na kocko svoj obstanek", je zapisal v telegramu ambasadorju v Londonu Jovanu Jovanoviću. Ocenjeval je, da so v Ženevi delali fronto proti Srbiji in Korošca in podobno misleče politike opozarjal, da, če ne bodo pristali na srbske pogoje, gredo lahko vsak svojo pot, "Srbi s Srbi, Hrvati in Slovenci s Hrvati in Slovenci". Srbska vlada je nato poskrbela, da je Korošec zaradi "neurejenih" potnih dokumentov v odločilnih dneh ostal v tujini in se je vrnil šele 3. decembra, dva dni po izvedeni združitvi in je bil nato nekaj kasneje prvič sprejet pri regentu Aleksandru.

Glede na tedanje razmere pa verjetno tudi njegova navzočnost v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu toka dogodkov ne bi bistveno spremenila. Srbska vlada je namreč 10. novembra, dan po podpisu ženevske deklaracije, navezala neposredne stike s hrvaško-srbsko koalicijo v Zagrebu, ker je pravilno ocenila, da lahko ta najbolj neposredno vpliva na način združitve. Njen vodja, srbski politik Stevan Pribičević je kot podpredsednik poskrbel za prevlado centralistične smeri v Narodnem vijeću (med drugim je zahteval tudi ukinitve Jugoslovanskega odbora kot nepotrebne).

Narodno vijeće v Zagrebu se je tako – še posebej pod pritiskom avstro-ogrskih Srbov – znašlo pred vprašanjem, kako se združiti s Srbijo. Različni so bili pogledi tudi na oblikovanje enega jugoslovanskega naroda. Nekateri so zagovarjali tezo, da naj bi bili Jugoslovani en narod s tremi plemeni (srbskim, hrvaškim in slovenskim). V Sloveniji je del politikov in intelektualcev vztrajal pri stališču, da so Slovenci samostojen in že oblikovan narod, ki bi moral v bodoči državi dobiti kulturno avtonomijo (Slovenci bi po Wilsonovih točkah kot narod imeli pravico do samoodločbe). Zlasti liberalni politiki so zagovarjali asimilacijo, centralizem in unitarizem. Najvažnejši se jim je zdel nastanek nove države, ne pa njena vsebina, v "strogo demokratični monarhiji" pa so videli celo boljšo rešitev kot v republiki. Politiki v Slovenski ljudski stranki so se bolj kot drugi nagibali k stališču, da bi Slovenci v bodoči državi morali doseči avtonomijo, bili pa so za republiko. Slovenski socialdemokrati z jugoslovanskim imenom Jugoslovanska socialno demokratska stranka so v nastanku nove države videli predvsem razredni cilj. Stranka se je zavzemala za socialistično republiko, narodnost ji ni bila pomembna, v novi državi je videla zgolj možnost za združitev delavskega razreda in okrepitev njegove moči. Kulturni odsek Narodnega sveta je sicer po različnih mnenjih svojih članov na razpravi 16. in 18. novembra predložil resolucijo, ki se je zavzemala za narodno individualnost in politično avtonomijo: "Slovenski del jugoslovanskega naroda se je razvil tudi jezikovno samostojno, tako da je slovenščina nositeljica te duševne vsebine, dasi najbližja sorodnica srbo-hrvaščini, danes organizem zase in da je v območju slovenskega knjižnega jezika za sedaj možno uspešno kulturno delo edino le v tem jeziku." Resolucije niso podpisali liberalno usmerjeni kulturni delavci, ki so se, podobno kot liberalna stranka, z "Izjavo duševnih delavcev" zavzeli za jugoslovanski unitarizem.⁵

Slovenska ljudska stranka je sicer zagovarjala avtonomizem, a je bila zaradi Koroščeve odsotnosti brez pravega vodstva in (podobno kot vsa slovenska politika) zmedena. V takih razmerah je 19. novembra Pokrajinska vlada za Dalmacijo pod prettnjo italijanskega prodiranja zahtevala čimprejšnjo združitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Kraljevino Srbijo. Priznali naj bi regenta Aleksandra kot voditelja, državno ureditev pa

⁵ Več o tem: Dušan Nečak, Božo Repe: Kriza. Svet in Slovenci od konca prve svetovne vojne do srede tridesetih let. Znanstveni inštitut filozofske fakultete, Ljubljana 2008.

bi dokončno določili kasneje v ustavodajni skupščini. SLS je predlogu nasprotovala, vendar je Narodna vlada sklenila, naj se slovenski predstavniki v Zagrebu izrečejo glede na razpoloženje in razmerje sil na seji.

"Komična ali tragična značilnost Slovencev v Jugoslaviji je bila, da so se razdelili na dve narodnosti, slovensko in jugoslovansko... V začetku, toda ne za dolgo, so bili skoraj vsi Jugoslovani, bodisi iskreno, bodisi iz sramu zaradi nekdanjega avstrijstva, bodisi iz oportunitizma", je tedanje stanje orisal zgodovinar, akademik Vasilij Melik. In dodal, da se je ob tej cepitvi večina Slovencev na koncu vendarle odločila za slovensko smer. Ne glede na način združitve in kasnejše nezadovoljstvo s Kraljevino SHS in nato Kraljevino Jugoslavijo, so jo Slovenci sprejemali kot nujen ščit pred germanskim in romanskim pritiskom. Jugoslovansko državno zedinjenje je bilo, kot je znano, izvedeno 1. decembra 1918 na posebni ceremoniji. Delegacija Narodnega vijeća je prišla v Zemun 27. novembra, v Beograd, kjer so jih namestili v najboljšem hotelu Grand, pa naslednji dan. Bili so sprejeti svečano, z igranjem vseh treh himen, slovenske, hrvaške in srbske (Naprej zastave slave, Lijepa naša domovina in Bože čuvaj pravde), na hiši regenta Aleksandra pa so izobesili vse tri zastave. Beograd, tedaj provincialno balkansko mesto, izmučeno od vojne in okupacije na bivše avstro-ogrske politike, navajene svetovljanskega Dunaja, najbrž ni mogel narediti posebnega vtisa. Med ceremonijo je najprej delegacija Narodnega vijeća na regenta Aleksandra naslovila t. i. adresno. V njej je pisalo, da so Slovenci, Hrvati in Srbi iz Avstro-Ogrske izvedli prevrat, začasno ustanovili neodvisno narodno državo in že 19. oktobra izrazili željo po združitvi s Srbijo in Črno Goro "v enotno narodno državo Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki bi obsegala vse neprekinjeno etnografsko ozemlje južnih Slovanov." 24. novembra je Narodno vijeće sklenilo, da razglasi združitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Srbijo in Črno Goro v eno državo in izbralo delegacijo, "ki stopa pred Vaše Kraljevo Visočanstvo, da Vam uradno in v svečani obliki sporoči ta sklep." V nadaljevanju se adresa glasi v smislu navodil Narodnega vijeća, le da se monarhija s kraljem Petrom in regentom Aleksandrom sprejema kot oblika vladavine brez pogojevanja, da bo o njej odločala ustavodajna skupščina, prav tako je brezpogojno sprejeta "enotna država", torej centralistična oblika vladavine. To je kasneje izzvalo številne kritike na račun delegacije. Kritike pa so bile le delno upravičene, saj je bilo Narodno vijeće kljub sprejetim navodilom razdvojeno in ni vedelo, kako naj ravna, in je to svojo negotovost preneslo na delegacijo.

V adresi je bilo še pomembno opozorilo, da Država SHS ne priznava londonskega pakta, da gredo italijanske okupacijske sile celo preko demarkacijske linije, določeno v premirju, zato delegacija izraža željo, "da se bo vaše Kraljevo Visočanstvo skupaj z našim celotnim narodom zavzelo, da se končne meje naše države določijo tako, da bodo v skladu z našimi etnografskimi mejami, v skladu z načelom narodne samoodločbe, ki jo je proklamiral predsednik ZDA Wilson". Adresa se končuje z vzkliki: "Naj živi Njegovo Kraljevo visočanstvo kralj Peter! Naj živi vaše kraljevo Visočanstvo! Naj živi ves naš združen srbsko-hrvaško-slovenski narod!"

Regent je v svojem odgovoru (*Proklamacija ustanovitve Kraljevine SHS*) v nabuhlem slogu, sklicujoč se na dela svoji prednikov in srbskega naroda, sprejel adresno delegacije Narodnega vijeća in izjavil: "v imenu Njegovega veličanstva Kralja Petra I. razglašam združitev Srbije s pokrajinami neodvisne države Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev." Pri tem je še posebej poudaril enotnost države, njeno centralistično in monarhično obliko kot samo po sebi razumljivo dejstvo. Po načelu kompromisnega unitarizma naj bi bila nova država ustavna, parlamentarna in demokratična država "troimena naroda" z dinastijo Karadjorđevićev na čelu. 29. decembra je regentovo dejanje – s katerim je de facto prenehala obstajati tudi Kraljevina Srbija – naknadno potrdila srbska skupščina. 20. decembra 1918 je bila imenovana prva

vlada (delovala je do avgusta 1919), ki jo je vodil Protić, v njej so bile zastopane vse pomembnejše stranke novonastale države. Anton Korošec je postal njen podpredsednik, Ante Trumbić minister za zunanje zadeve, Svetozar Pribičević, najbolj zaslužen "prečanski" politik za naglo in centralistično združitve pa minister za notranje zadeve (Pokrajine nekdanje Avstro-Ogrske preko Save, Drine in Donave so Srbi označevali za "prečanske"). Reorganizirana je bila vojska, vanjo je bilo rekrutiranih okrog 140.000 ljudi, 2.550 bivših avstro-ogrskih oficirjev in nekaj sto črnogorskih oficirjev, pri čemer pa so regent Aleksander in srbski politiki skrbno pazili, da so najvišje položaje in sploh dominancijo v vojski ohranili srbski oficirji.

Po dolgih in vročih polemikah, ki so se začele že na Krfu med jugoslovanskim odborom in srbsko vlado in stopnjevale po ustanovitvi skupne vlade, je bilo 1. marca 1919 ustanovljeno tudi začasno narodno predstavništvo (začasna skupščina), ki je delovalo do 28. novembra 1920, ko ga je regent razpustil, torej s premori okrog dvajset mesecev, v resnici pa aktivnih kakšnih šestnajst. Med vojno Pašić in srbska vlada na oblikovanje nekega skupnega predstavnškega in zakonodajnega telesa, ki bi ga sestavljali srbski poslanci, Jugoslovanski in Črnogorski odbor, predstavniki avstro-ogrskih Jugoslovancev, izseljenci in drugi projugoslovansko usmerjeni predstavniki, nista hotela pristati. V začasnem narodnem predstavništvu je bilo skupaj 296 članov, od tega je imela Srbija 84, Hrvaška 62, Slovenija 32, Dalmacija 12, Bosna in Hercegovina 42, Črna Gora 12, Makedonija 24, Istra 4 in Vojvodina 24. Narodno predstavništvo je sprejelo bolj malo zakonov, tudi proračun se je sprejemal v glavnem z uredbami vlade. Je pa narodnemu predstavništvu uspelo zavrniti dva monarhistično-centralistična predloga ustave, ki se sicer nista bistveno razlikovala od kasneje sprejete vidovdanske, tako da je šlo zgolj za odlaganje neizogibnega.

Novo državo so antantne sile, vključno z ZDA, priznale šele sredi leta 1919, ko je bilo treba podpisati mirovno pogodbo z Nemčijo, in številne države še kasneje, do tedaj so kot subjekt v mednarodnih odnosih še vedno upoštevali le Srbijo. Tudi na mirovni konferenci v Parizu je bila jugoslovanska delegacija uradno delegacija Kraljevine Srbije, čeprav se je sama vztrajno deklarirala kot delegacija Kraljevine SHS in so jo nekatere vodilne antantne sile (ne pa Italija!) potihem kot tako tudi priznavale. Tudi mnogi srbski politiki so menili, da je bil prvdecembrski akt le priključitev "prečanskih" pokrajin k Srbiji. Navznoter noben organ z izjemo srbske skupščine prvdecembrske združitve ni posebej ratificiral, ne hrvaški sabor, ne Narodno vijeće v Zagrebu (ki se je 3. decembra razpustilo, administrativne posle pa preneslo na predsedstvo, ki naj bi delovalo do ustanovitve skupne vlade), ne Narodni svet v Ljubljani. Zaradi centralistične narave je bila prvdecembrska združitve sprejeta z mešanimi občutki, z različnimi stališči strank in skupin ter vidnejših posameznikov, v Zagrebu je prišlo celo do demonstracij oboroženih skupin vojakov in streljanja, toda prevladujoče čustvo je bilo vendarle navdušenje. "Naša avstromadžarska stvarnost se je pijano potrkjala pod prestol Karađorđevićev, kakor prazna steklenica piva v smeti", je združitve opisal hrvaški pisatelj Miroslav Krleža.

"Vsak posamezen narod bivše monarhije je preslab za popolnoma neodvisno samostojno življenje; le v vzajemni družbi z ostalimi narodi mu bo mogoča poštena eksistenca. Lahko so se razšli ti narodi, a težko bodo našli pozneje tiste gospodarske zveze, ki so za razvojno možnost vsakega naroda neobhodno potrebne in ki so danes še dosegljive... Lepi in zapeljivi so ideali popolne neodvisnosti in samostojnosti posameznega naroda. Če pa more narod črpati iz teh idealov vse v svojem življenju potrebne ekonomske sile, to je drugo in resnejše vprašanje... Narodno politična stremjenja imajo v svojem bistvu centrifugalne moči, ki povzročijo lahko pri malenkostnih diferencah velike učinke. Danes še nočemo pojmiti in uvideti te resnice, ker se bojimo, da bi pri tem spoznanju trpelo

naše stremljenje po najširšem ujedinjenju. A gotovo je, da pride po kratkem času skupnega življenja med Slovenci, Hrvati in Srbi do narodno-političnih bojov, mogoče do srditejših, kakor so le kdaj bili npr. med nami in Nemci. Saj je ravno jugoslovanska zgodovina polna takih bojov. Plemenske različnosti so energične sile, ki se do danes še niso prav nič izenačile; zato ni upravičeno, da bo bodočnost razčiščena narodnih bojov!" Te besede je ob združitvi v socialističnem listu Demokracija leta 1918 zapisal inženir Anton Štebi. Tudi socialdemokratski politik Albin Prepeluh je ocenjeval, da slovenska odločitev ni izhajala iz realnega poznavanja razmer, temveč iz nacionalnih čustev, ki so bile posledica nemškega pritiska in nemodre nemške politike. Slovenci so po njegovem prepričanju v novo nacionalno prihodnost stopili kot "politični pesniki". Avstromadžarsko stvarnost je zamenjala jugoslovanska.

II. Avnojska Jugoslavija in razhod

Koncipiranje in oblikovanje Slovenije v drugi, federalni (avnojski), socialistični Jugoslaviji ni bilo več v rokah duhovnikov in katoliških politikov, pač pa komunistov. Pri urejanju mednacionalnih odnosov se je upoštevala teza o reševanju nacionalnega vprašanja v kontekstu razrednega vprašanja. To je imelo vrsto posledic, tudi (ponovno) centralistično ureditev, ki se je začela mehčati šele v šestdesetih letih. Ne glede na vse pa lahko rečemo, da so Slovenci v avnojski Jugoslaviji dosegli in razvili svojo republiško državnost od deklarativno, a ustavno zapisane pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, leta 1946/47, do resnične osamosvojitve leta 1991.

Tudi v osemdesetih letih, pred razpadom Jugoslavije, je bil temelj vseh konfliktov in nesporazumov med Slovenijo in federacijo v različnem dojemljanju Jugoslavije. Že v šestdesetih letih ga je opisal srbski pisatelj Dobrica Čosić: ali zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma postala tudi enonacionalna, z večinskim jugoslovanskim narodom. Kulturne in ekonomske razlike (7:1 med Slovenijo in Kosovom), slabo medsebojno poznavanje in stereotipne predstave enih o drugih pa so se – kljub večdesetletnemu skupnemu življenju – v osemdesetih letih začele večati. Informacijski sistemi so funkcionirali predvsem znotraj republik. Slovenci so na Jugoslavijo gledali z vedno bolj mešanimi občutki. To je bilo pogojeno z gospodarsko krizo, izginjanjem strahu pred nekdanjimi velikimi sovražniki (Nemci in Italijani) in naraščanjem strahu pred agresivno srbsko politiko, ne nazadnje pa tudi z generacijskimi razlikami. Vendar so se slovenski pogledi z naraščanjem jugoslovanske krize homogenizirali. Občutek, da Slovenija zaostaja, je bil vse močnejši, saj naj bi po podatkih, s katerimi so razpolagale oblasti, kupna moč Slovencev, ki je sredi sedemdesetih let znašala 80% kupne moči Avstrijcev, sredi osemdesetih padla na 45%. K homogenizaciji Slovencev so prispevali tudi tendencioznost poročanja medijev v drugih republikah in zavist, ker je bil gospodarski položaj v Sloveniji boljši, kot v drugih federalnih enotah. Slovenci so v kriznih časih imeli tudi boljše organizirano oskrbo ter možnost nakupovanja čez mejo.

Odnos slovenskih oblasti do federacije v prvi polovici osemdesetih let je bil tih in zagrizen, a v glavnem jalov boj z naraščajočo centralizacijo, ki močno spominja na štirideseta in začetek petdesetih let. Starejša generacija, zlasti partizanska, je imela do Jugoslavije čustven odnos, kar velja zlasti za politike, ki so sodelovali pri njenem ustvarjanju. Čeprav so vztrajno branili slovenske interese, si slovenske prihodnosti niso znali predstavljati izven Jugoslavije (o njihovih pogledih so zlasti srbski mediji in politika ustvarjali popolnoma drugačen vtis in jih razglašali za separatiste). Tudi pogled generacije, rojene med vojno in takoj po njej, ki je postopoma začela prevzemati vodilne položaje, se ni bistveno razlikoval. Tako prepričanje se je (ne glede na morebitne posamične zgodnejše dvome) dokončno razlomilo šele konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let.

Pri mlajših generacijah je v osemdesetih letih jugoslovanska zavest funkcionirala le še pri športu (zlasti nogometu in košarki) ter jugoslovanskem rocku. Za fantovski del populacije je bila glavna jugoslovanska izkušnja (večinoma slaba) služenje vojske. Tradicionalne šolske ekskurzije in maturantski izleti po Jugoslaviji so bili preusmerjeni na zahod, večina odraščajoče generacije ni nikoli videla svojega glavnega mesta, do Beograda kot centra ni imela nikakršnega odnosa, niti ne bi na sliki prepoznala jugoslovanske skupščine. Tudi vrednote so bile popolnoma različne. Pri Slovencih je (ne glede na generacijo) prevladoval ekonomski "egoizem" (kot so jim pogosto očitali), usmerjenost na zahod, potrošništvo in želja po modernizaciji, ki naj bi iz Slovenije čim prej naredila postindustrijsko družbo in jo izenačila z razvitimi evropskimi državami. Nacionalizem je (razen pri delu intelektualcev in kasneje tudi politikov, ki jim je – tako kot Srbom – pomenil vrednoto sam po sebi) izhajal predvsem iz zavesti, da Jugoslavija postaja "cokla" v razvojnih težnjah Slovenije. Slovenska ambicije – čeprav v javnosti ne pretirano poudarjane so bile jasne – ostati najmočnejši gospodarski dejavnik v Jugoslaviji, izkoristiti prednosti, ki jih nudi, hkrati pa povečevati konkurenčnost na kapitalističnih trgih zlasti sosednjih držav. Slovenija se je svoje vloge in pomena v Jugoslaviji interno zelo dobro zavedala in jo tudi skušala maksimalno izkoristiti oz. skozi vsakdanje ekonomske procese kompenzirati tisto, kar ji je federacija jemala po administrativni poti. Sorazmerno s povečevanjem dvoma, ali se je (sicer v mednarodnih krogih zelo vplivna) Jugoslavija resnično pripravljena vključiti v evropske integracije, ki so bile za Slovenijo vitalne, pa se je povečeval tudi dvom v smiselnost njenega obstoja v nespremenjeni obliki. Čeprav slovenska uradna politika v svojem bistvu ni bila nič manj ideološko obremenjena kot jugoslovanska, pa je izkazovala bistveno več pragmatizma in še posebej na gospodarskem področju ni imela predsodkov ali pomislekov v zvezi z odpiranjem na zahod. V notranjih jugoslovanskih odnosih pa ni bila imuna tudi pred klasičnim nacionalizmom. Ta je imel vzroke v naraščajoči krizi, usmerjen pa je bil predvsem proti priseljencem z juga ("južnim bratom" kot so jim posmehljivo rekli). K temu je precej prispevalo tudi vedno pogostejše – medijsko razglašanje Slovenije za "dežurnega krivca" v Jugoslaviji.

Proces postopne krepitve samostojnega položaja in demokratizacije Slovenije je sprva potekal v razmerah, ko osnovne postavke "titoizma" uradno niso bile postavljene pod vprašaj. Po Titovi smrti je položaj Zveze komunistov ostal nespremenjen. Še vedno je o vsem odločal njen vrh (predsedstvo CK ZKJ in CK ZKJ), odločitve pa so bile potem zgolj speljane skozi megalomansko delegatsko in samoupravno strukturo. Vsi glavni politični konflikti so se do konca osemdesetih let odvijali v vrhu ZKJ. Tudi v strukturi in funkcioniranju jugoslovanske federacije se do druge polovice osemdesetih let ni spremenilo nič bistvenega. Politična elita pa je bila v pomanjkanju Titove avtoritete prisiljena, da del odločitev prenese v institucije sistema, to je zvezno skupščino, zvezno vlado in predsedstvo SFRJ, ki pa na to niso bili pripravljene in so pravila obnašanja šele morali oblikovati. Poleg tega je v zapletenem jugoslovanskem pravnem sistemu veljala precejšnja zmeda – ob javni je od leta 1980 dalje (v Sloveniji do marca 1989) obstajala tudi tajna zakonodaja. Skupščina SFRJ je bila (na srečo zagovornikov samostojnosti republik) koncipirana tako, da brez konsenza ni bilo mogoče sprejeti nobene pomembne politične odločitve in je taka ostala do razpada Jugoslavije. Podobno je veljalo za zvezno ustavno sodišče in še nekatere institucije, katerih odločitve je bilo zaradi nedorečene ustave in dvoumne zakonodaje moč blokirati. Zvezna vlada se je dolgo omejevala zgolj na ekonomske probleme in se v politične odnose med republikami ni želela vpletati več, kot je bilo nujno za sprejetje proračuna in uresničevanje ekonomske politike. Od političnih organov je na koncu kot glavni dejavnik ostalo le predsedstvo SFRJ, na katerem se je jugoslovanski sistem zaradi srbskih blokad tudi dokončno razlomil.

Nobeno zvezno politično vodstvo, vključno s predsedstvom, pa ni bilo zmožno kontrolirati Jugoslovanske ljudske armade, njena dejanja so bila odvisna predvsem od razmerja sil in stališč vodilnih generalov, kjer sta bili zaznavni zlasti dve usmeritvi: projugoslovanska v smislu Titovega pojmovanja Jugoslavije, in prosrbska.

Huda ekonomska kriza (že leta 1980 je stopnja zadolženosti jugoslovanske države presegala 40% deviznega priliva) je jugoslovansko vodstvo prisilila k iskanju rešitev. Ustanovljena je bila t.i. Kraigherjeva komisija (po nekdanjem predsedniku predsedstva SFRJ Sergeju Kraigherju, ki jo je vodil). Sestavljalo jo je okrog 300 politikov in ekonomistov iz vse Jugoslavije, njena naloga je bila pokazati izhod iz krize. Kraigherjeva komisija je v osnovi vztrajala pri temeljnih gospodarskega sistema iz sedemdesetih let, zapisanih v ustavi (1974), zakonu o združenem delu (1976) in resolucijah 11. in 12. kongresa ZKJ (1978 in 1982). Jugoslovanske vlade so v osemdesetih letih krizo neuspešno poskušale reševati z zadolževanjem, ki je v celoti preseglo dvajset milijard dolarjev. Sledila mu je socializacija dolgov (sklep o tem je sprejela zvezna skupščina julija 1983). Na podoben način kot gospodarski, so skušali analizirati tudi politični sistem. Leta 1983 so začeli pripravljati t.i. Kritično analizo funkcioniranja političnega sistema, ki je bila končana leta 1985.

Kljub uradnemu stališču, da ustave ni treba spreminjati (poskusi so bili sicer že od konca sedemdesetih let), so oblasti pod pritiski (ki so sicer imeli različna izhodišča), popustile in marca 1987 so bili pripravljene amandmaji na zvezno ustavo, ki pa so v Sloveniji spodbudili nastanek in organiziranje ustavne opozicije, kar je bilo eno od ključnih dejanj v drugi polovici osemdesetih let. Slovenska politika se je do leta 1987 oklepala t. i. ustavobraniteljstva, dilema pa je videla predvsem v vprašanju ali se bo krepilo samoupravljanje (združeno delo) ali država, ne pa v zgrešenosti sistema. Zato tudi niso našli učinkovitega sredstva, s katerim bi pritisk federacije ublažili, če že ne odpravili. V zvezni vladi in finančnih institucijah je imela Slovenija številčno močno ekipo, kljub temu pa je v slovenski politiki ostajala stara dilema, ki se je prvič pojavila konec šestdesetih let, po decentralizaciji: ali reševati svoje probleme preko Beograda, z maksimalnim angažiranjem v federaciji, ali sodelovati le toliko, kolikor je nujno, sicer pa se znotraj manevrskega prostora, ki ga dopušča sistem, ukvarjati predvsem s sabo. Druga dilema, ki se je sočasno pojavljala, je bilo vprašanje načelnosti: glede na to, da je bila Slovenija v federaciji vztrajno preglasovana, zlasti pri gospodarskih vprašanjih, so nekateri politiki zagovarjali stališče, naj pač ne oponira, več ampak naj v praksi ravna po svoje.

Slovensko politiko do centra v obdobju od Titove smrti do druge polovice osemdesetih let tako lahko označimo za defenzivno, usmerjeno predvsem v ohranjanje pridobljenega. Na gospodarskem področju gre za dokaj jasno stališče razvite republike, ki se upira zahtevam po socializaciji dolgov, vplačevanju v t. i. fond vzajemnosti in solidarnosti, ki so ga za pokrivanje izgub uporabljale zlasti druge republike, povečevanju pomoči nerazvitim, povečevanju dajatev v zvezni proračun, povečevanju odstotka direktnih virov načina financiranja federacije v škodo kotizacije in sploh centralizaciji pooblastil ter raznim ukrepom zaradi gospodarske krize, ki so uvajali administrativno razdeljevanje dobrin, podobno tistemu po koncu druge svetovne vojne (med številnimi predlogi je bil npr. tudi, da bi za celotno Jugoslavijo enotno uredili proizvodnjo kruha). Na področju funkcioniranja federacije je to upiranje težnjam po spremembi ustavne ureditve, po poenotenju nekaterih pomembnih segmentov družbe kot so izobraževanje (tu so uporabili sicer ob vprašanju t. i. skupnih programskih jeder sprožili kulturniki, politika pa ga je z zamudo podprla), znanost in veliki infrastrukturni sistemi (pošta, železnica, elektroenergetski sistem), ki naj bi bili neučinkoviti zaradi "razbitosti" po republikah. Ena od točk, kjer je Slovenija ostajala nemočna, je bilo večanje birokratskega aparata, ki je izkoriščal politične blokade v predstavniških organih za krepitev svojih pooblastil in moči. Na po-

dročju zunanje politike je bila to težnja, da si Slovenija izbori več možnosti za neposredne stike (kar je bil predvsem njen gospodarski interes), enakopravnejšo zastopanost v diplomaciji in tudi jezikovno enakopravnost.

Prezaposlena z vsakdanjimi utrujajočimi boji s centrom in prepričana, da je rešitev v obrambi avnojske Jugoslavije (ustave iz leta 1974), slovenska politika ni zmogla koncipirati konsistentnega nacionalnega programa. Ustava je (tako kot sicer vse povojne ustave) zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve.

Stališče do tega vprašanja je začela postopoma spreminjati šele leta 1987, po izidu 57. številke Nove revije (sprva sramežljivo, predvsem s sklicevanjem na izročilo Ustanovnega kongresa KPS leta 1937 na Čebinah, ki je v tedanjih razmerah v ospredje postavil nacionalno vprašanje). V Zvezi komunistov Slovenije, ki naj bi bila kot edina, tudi po ustavi vodilna ("avantgardna") politična organizacija, odgovorna tudi za nacionalni položaj slovenskega naroda, je bilo sicer občasno že slišati kritične premisleke o položaju slovenskega naroda. Niso pa prešli ozkega kroga parcialnih (ekonomskih, kulturnih ipd.) razprav in tudi niso bili (povečini) sprejemani z odobravanjem, še zlasti, če so s strokovnih posvetov zašli na dnevne rede partijskih forumov.

Nezmožnost v spremenjenih razmerah rešiti ključne probleme (ekonomsko vprašanje, vprašanje demokracije – političnega pluralizma), predvsem pa nezmožnost, da v Beogradu ubranijo normativne dosežke (če že ne zmorejo kaj več), je slovenskim politikom zelo hitro jemala kredibilnost. Starejša generacija voditeljev ni znala odgovoriti na prihajajoče izzive, česar se je zavedala in zato v sredi osemdesetih nejevoljno pristala na reformizem, ki ga je poosebljal Kučan. Srednja in mlajša generacija politikov, ki se je v ospredje prebijala v začetku osemdesetih let, je povečini izšla iz partijskega aparata in prav tako ni bila zmožna narediti preboja, še manj poiskati zaveznike zunaj partijskih vrst. Večidel je tudi prisegala na normativizem in že preživeto kombinacijo nacionalno-razredne demokracije. To se je pokazalo že leta 1983, ko je starosta slovenskih komunistov France Klopčič napisal in nato v začetku leta 1984 partijskemu vodstvu ponudil v obravnavo Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma. Po Klopčičevem mnenju je nastopil čas, da bi nekatere izmed pravic, zlasti na področju gospodarstva in državne uprave, federacija vrnila, Jugoslavija naj bi se torej preoblikovala v konfederacijo. Vodstvo Zveze komunistov Slovenije je program zavrnilo, pobudo pri oblikovanju nacionalnega programa pa je prevzela nastajajoča opozicija in jo tri leta kasneje (1987) artikulirala v odmevni 57. številki Nove revije.

Odnos do federacije se je oblikoval skozi postopno spreminjanje političnih odnosov med oblastjo in nastajajočo opozicijo. Vprašanje bodočega položaja slovenskega naroda je v ospredje razprav prišlo prav z izidom 57. številke Nove revije leta. Filozofske in sociološke razprave in eseji so imeli skupno rdečo nit: slovenski narod se mora preoblikovati v nacijo, to je doseči svojo državnost z izvirno suverenostjo, ki ne bo podrejena jugoslovanski; obenem pa vpeljati nov pravni red, ki bo omogočil demokratično izražanje volje državljanov (zahteva po odvzemu "skrbništva" Zvezi komunistov Slovenije nad slovenskim narodom in zahteva po uvedbi političnega pluralizma). V oblastnih krogih so sprva prispevke v 57 številki Nove revije obsodili, vendar revijo tudi zaščitili pred pregonom zveznih oblasti, postopoma pa so ideje, izražene v reviji postale tudi sestavni del uradne politike. S širjenjem demokratičnega prostora se je izjemno povečal vpliv javnosti, krepila pa se je tudi vloga skupščine, kjer so delegati nastopali vedno bolj samostojno.

Na slovensko odnos do federacije je konec osemdesetih let odločilno vplival spor med tedaj najmočnejšo federalno institucijo – JLA in Slovenijo. Spor je bil zgodovinsko pogojen in je imel globlje ozadje, povod zanj pa je bil proces proti četverici, ki ga je konec julija in v začetku avgusta 1988 JLA uprizorila pred vojaškim sodiščem v Ljubljani.

Sojenje je dvignilo na noge vso Slovenijo in postalo je jasno, da tedanja slovenska oblast poti nazaj v emancipacijskih prizadevanjih ne more privoščiti.

Vprašanje politične ureditve in vprašanje položaja Slovenije v Jugoslaviji se je v tem času spojilo ob problemu ustavne ureditve. Ustava je postala glavno polje tekmovanja med socialističnimi oblastmi in delom kritično razpoložene strokovne javnosti. Proti zveznim ustavnim amandmajem leta je leta 1987 najprej nastopilo Društvo slovenskih pisateljev. Pravni strokovnjaki iz opozicije so ocenili, da spremembe vodijo v večjo unitarnost. Ustavne spremembe bi po mnenju opozicije ne smele iti v smeri večje centralizacije, pač pa večje samostojnosti republik (konfederacija), sprostitve zasebnega podjetništva, ukinitve monopolne vloge ZKJ in uvedbe političnega pluralizma (neposredne volitve z več kandidati). Slovensko vodstvo je sicer doseglo nekaj popravkov amandmajev, ki jih je zvezni zbor skupščine SFRJ sprejel oktobra 1988, vendar so zagovorniki amandmajev vsaj posredno priznavali, da so kritike na račun centralizacije upravičene.

Sočasno z razpravami o amandmajih na zvezno ustavo se je začelo postavljati tudi vprašanje spremembe slovenske ustave. Oblast je – ob spoznanju, da jo na ustavnem področju opozicija prehitava – začela pripravljati amandmaje k slovenski ustavi. Razlike med opozicijo in oblastjo so bile, tako kar zadeva odnos do Jugoslavije kot tudi glede političnega sistema, vidne iz dveh dokumentov: Majniške deklaracije in Temeljne listine. Temeljne zahteve Majniške deklaracije so bile: 1. Hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda. 2. Kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovanskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope, 3. Slovenska država je lahko utemeljena le na spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, demokraciji, ki vključuje politični pluralizem, družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v skladu s človeškimi zmožnostmi državljanov Slovenije.

Temeljna listina je bila manj radikalna od Majniške deklaracije, rešitev je iskala v okviru jugoslovanske federacije in še vedno je zagovarjala samoupravljanje, čeprav v redefinirani obliki. Tekmovanje med privrženci ene in druge listine se je izrazilo skozi podpisovanje, pri čemer so mnogi podpisali kar obe. Tu je bila sicer oblastna stran močnejša: SZDL naj bi z dobro organizirano akcijo za Temeljno listino uspelo zbrati kar 420.000 podpisov (Majniško deklaracija naj bi podpisalo nekaj čez 100.000 ljudi). Opozicija je v naslednjih mesecih Temeljni listini očitala, da vnaprej pristaja na federalni okvir in zaradi tega ovira proces osamosvajanja. Zgodovinske preizkušnje Temeljna listina v primerjavi z bolj radikalno Majniško deklaracijo ni zdržala. Kljub kritičnim ocenam pa je upravičila svojo funkcijo. Vzpostavila je preglednost političnih opcij, pogledi opozicije in oblasti pa so se v pomembnih točkah, ki so zadevale položaj Slovenije, začeli približevati.

Predlogi amandmajev na slovensko ustavo so v javno razpravo spomladi 1989, potem, ko so v Srbiji 4. februarja 1989 s spremembo svoje ustave odvzeli pokrajinske pristojnosti Kosovu in Vojvodini (s tem je bilo ustavnega reda v Jugoslaviji tudi formalno konec). Na delo skupščinske ustavne komisije je posredno ali neposredno precej vplival Zbor za ustavo, ki je komisiji redno pošiljal svoja stališča, spodbujal pa tudi pritisk javnosti. Slovenski ustavni amandmaji so v vseh organih zveznega vodstva in tudi v vodstvu ZKJ naleteli na izredno ostro nasprotovanje, njihov sprejem so hoteli na vsak način preprečiti, znova so se pojavile grožnje z uvedbo izrednega stanja. Kritizirani ali popolnoma zavračani so bili zlasti tisti amandmaji, ki govorijo o pravici do samoopredelitve, odcepitve in združitve, in amandmaji o ekonomski suverenosti in pristojnosti federacije na ozemlju Slovenije. Slovenski vsebinski argumenti in sklicevanje na to, da je Srbija že februarja spremenila jugoslovanski ustavni red in takrat zahtevala, da se druge republike

ne vmešavajo v njene "notranje" zadeve, niso zalegli. Proti amandmajem so se izrekli vsi federalni organi, napovedani pa so bili vlaki protestnikov iz drugih delov Jugoslavije, ki naj bi prišli v Slovenijo. Vse slovenske družbenopolitične organizacije in vsi vidnejši politiki so amandmaje javno podprli. 27. septembra 1989 so bili amandmaji v slovenski skupščini kljub vsem pritiskom sprejeti, na svečano razglasitev pa je neposredno iz ZDA, kjer je bil na obisku, prišel tudi predsednik predsedstva SFRJ Janez Drnovšek.

Ker preprečitev sprejetja amandmajev ni uspela, so v Miloševićevem taboru proti slovenskemu vodstvu skušali organizirati t.i. protibirokratsko revolucijo, s pomočjo katere je bilo že zrušeno vodstvo v Vojvodini in Črni Gori. Glavni organizator protibirokratske revolucije Miroslav Šolević je že po zborovanju v Cankarjevem domu obljubil, da bo 25. marca 1989 v Ljubljani organiziral protestni miting. Organizacijo mitinga v Ljubljani so sicer načrtovali celo že pred tem, v mitingaškem valu poleti in jeseni 1988, vendar bi organizacija terjala več priprav, organizatorjem pa je bil takrat prvi cilj disciplinirati "srbska" ozemlja. Ponovno so poskusili 1. decembra 1989, kot odgovor na sprejem amandmajev, vendar so se slovenske oblasti temu odločno uprle (tudi za ceno morebitnega spopada in prelivanja krvi).

V zadnjem obdobju Jugoslavije je državo s konceptom "moderne socializma" skušala rešiti vlada Anteja Markovića, ki je vodenje prevzela nekaj mesecev po kolektivnem odstopu vlade Branka Mikulića 30. decembra 1988 (prvem v zgodovini socialistične Jugoslavije). Marković je bil izvoljen marca 1989 in je začel z gospodarsko reformo. Ni pa se bil zmožen soočiti z ideološko zadržto politično nomenklaturo, miselno in eksistenčno vezano na socializem enopartijskega tipa, ki je ohranjala odločilen vpliv na gospodarstvo in ni želela reform, poleg tega pa so bila nacionalna nasprotja že tako zaostrena, da je Jugoslavija kot celota praktično funkcionirala samo še navzven.

V Sloveniji so imeli na Markovićevega program na vseh ravneh veliko pomislekov, zlasti kar zadeva koncentracijo pooblastil v Zveznem izvršnem svetu (ZIS) in v Narodni banki Jugoslavije (NBJ). V programu so tudi videli možnost za organizirano, zavestno in načrtno prerazporejanje vseh notranjih in še večjega (dodatnega) dela zunanjih dolgov. Jasno je bilo, da se dolgovi od dejanskih dolžnikov ne dajo izterjati in da bodo glavno breme nosili plačilno sposobni, to je razvitejši deli države. Kljub vsem pripombam je slovenska skupščina Markovićevega program sprejela. Vlada je v začetku leta 1990 sprejela paket gospodarskih ukrepov, med drugim tudi protiinflacijski program (letna inflacija je bila več kot 2400 odstotna), denominirala je dinar in ga devalvirala dinar v razmerju 7:1 do nemške marke, zamrznila je tečaj in plače.

S podporo Markovićevega programu je nekaj časa kljub pomislekom nadaljevala tudi Demosova vlada. Gospodarske razmere pa so se začele hitro slabšati, devizni trg je že jeseni 1990 nehal funkcionirati (vlada je najprej omejila nakup deviz, nato pa ga je ukinila). Od oktobra 1990 dalje je slovenska vlada Markovićevega program nehala podpirati oz. se mu je skušala izogibati in z raznimi ukrepi zaščititi slovensko gospodarstvo.

V odnosu do Jugoslavije se je, potem ko je Demos prevzel oblast, oblikovalo stališče, da federacija ne more biti enakopraven partner za pogajanja, pač pa so to lahko le narodi, ki so Jugoslavijo ustvarili in ki se morajo – po načelu izvorne suverenosti – sami neposredno med sabo dogovoriti, kakšna bo v bodoče. Tako izhodišče je bilo v osnovi pravilno, slaba stran pa je bila, da Slovenija federalnih organov ni mogla enostavno ignorirati. Razmere so se še bolj zakomplicirale z neizvolitvijo Stipeta Mesića za predsednika predsedstva SFRJ 15. maja 1991. Do kolikor toliko enakopravnih pogovorov s federalnimi organi, predvsem Markovičem, je prišlo šele nekaj tednov pred osamosvojitvijo, do dejanskih pogajanj pa šele na osnovi brionske deklaracije, čeprav je pred tem Ante Marković (tudi z obiski v Sloveniji) skušal slovensko vodstvo prepričati, naj odstopi od osamosvojitvenih načrtov (ni pa se bil pripravljen odreči pooblastilom, ki jih je

imela federacija). V začetku leta 1991 (Jugoslavija je tedaj zaradi srbskega vdora v metarni sistem ekonomsko praktično že razpadla) je Slovenija opravila pogovore s predstavniki vseh republik in jih seznanila s plebiscitno odločitvijo. Ponujala je možnost zveze samostojnih, suverenih in neodvisnih držav (konfederacija) ali pa ekonomsko skupnost. Enakega mnenja je bila le Hrvaška (obe republiki sta skupaj pripravili tudi predlog konfederalne pogodbe), Srbi in Črnogorci so bili za "moderno federacijo", Makedonci so dopuščali "vse opcije", če se jugoslovanski narodi zanje le dogovorijo, Bosanci so vztrajali pri modificirani zvezni državi.

Dvajsetega februarja 1991, po propadu pogajanj, je slovenska skupščina sprejela resolucijo o sporazumni razdružitvi, vendar se skupščine drugih republik do nje sprva niso opredelile (razen hrvaškega sabora, ki je sprejel podobno resolucijo). Bistvenega napredka niso prinesli niti pogovori v predsedstvu SFRJ (razširjeni s predsedniki in predsedniki predsedstev republik), niti srečanja predsednikov (predsedstev) republik, ki so potekala v marcu in aprilu. Na srečanju na Brdu so predsedniki prvič resneje razpravljali o dveh opcijah: zvezi suverenih držav (zanjo sta bili Slovenija in Hrvaška) in Jugoslaviji kot "enotni demokratični državi." Ena zadnjih misij, s katero sta – tokrat Kučan in Drnovšek – skušala na slovensko in hrvaško stran konec maja pridobiti Makedonijo in Bosno, je nakazala spremembe v stališčih – obe republiki sta dopuščali zvezo suverenih držav oz. nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo (tak predlog sta oblikovala Kiro Gligorov in Alija Izetbegović in ga ponudila v razpravo). Še dva meseca prej bi bilo tako izhodišče za pogajanja – kljub hudemu pritisku radikalnega dela Demosa, da se Slovenija odcepi ne glede na posledice – najbrž sprejemljivo tudi za Slovenijo, konec maja, v razmerah popolne blokade jugoslovanskega ekonomskega in političnega sistema, pod grožnjo državnega udara, mednacionalnih konfliktov in že tudi posamičnih oboroženih spopadov pa ni imelo več nobene perspektive. Slovenska odločitev za samostojnost je bila dokončna, čeprav sta Evropska skupnost in ZDA podpirali ohranitev države, od zadnjega jugoslovanskega predsednika vlade Anteja Markovića pa pričakovali, da bo – čeprav s trdo roko – umiril politične in nacionalne strasti, obdržal državo skupaj in izvedel prehod v tržno gospodarstvo. Marković je večkrat prišel v Slovenijo in politike in poslance skušal prepričati, naj ga podprejo. Ko v tem ni bil uspešen, je 12. junija 1991 v nastopu pred slovensko skupščino predlagal, naj se Slovenija ne odcepi, pač pa naj se odloči za postopno združevanje od Jugoslavije. Računal je, da bi z zavlačevanjem lahko obdržal Jugoslavijo skupaj, posredno pa je slovenskim politikom grozil tudi s silo, pri čemer se je skliceval na "mandat" ZDA in zahodnoevropskih držav, da lahko napravi red. Evropska skupnost je zagovarjala stališče, da neodvisnosti Slovenije in Hrvaške ne bo priznala, dokler obstaja možnost dogovora v Jugoslaviji, ki so ji obljubljali tudi posojila v višini več milijard dolarjev in hitro vključitev v ES, če ostane skupaj in se reformira. Kljub neugodnim zunanjim okoliščinam in grožnjam iz Beograda ter s strani armade je slovenska skupščina 25. junija sprejela temeljno ustavno listino, ustavni zakon za njeno izvedbo in deklaracijo o neodvisnosti, s čimer je Slovenija pravnoformalno razglasila neodvisnost. Še isti dan so slovenske oblasti prevzele nadzor nad carinarnicami in mejnimi prehodi, kamor je prišlo okrog 300 slovenskih policistov in pripadnikov teritorialne obrambe. Delovati so začeli improvizirani mednarodni mejni prehodi na meji s Hrvaško.

Naslednji dan, 26. junija je bila pred parlamentom slovesna razglasitev neodvisnosti. Na njej je, že med preletavanjem letal JLA, predsednik predsedstva Milan Kučan dejal: "V našem življenju in v zgodovini slovenstva se resnično pričinja novo poglavje. Danes imamo pravico, da mu zapišemo na vrh neizpisane strani: samostojna, demokratična slovenska republika."

Ponoči s 25. na 26. junij 1991 je zasedala zvezna vlada in sklenila, da je treba zaradi uresničevanja zveznih predpisov o prehodu državne meje, nemoteno odvijanja pro-

meta in uresničevanja mednarodnih obvez SFRJ ponovno prevzeti zvezno kontrolo nad mejnimi prehodi v Sloveniji. To nalogo je vlada zaupala Zveznemu sekretariatu za notranje zadeve in Zveznemu sekretariatu za narodno obrambo. Vojska je sprva zasedla večino mejnih prehodov, vendar so slovenske enote (teritorialna obramba in policija) začele učinkovito vzpostavljati ravnotežje sil. Jugoslovanska armada je bila tedaj nacionalno še mešana, vojakom tudi niso povedali za kaj naj bi se borili oz. so jim govorili, da je Jugoslavija napadena. Kjer so le mogli, so armado zapuščali slovenski vojaki in oficirji, pa tudi Albanci, Hrvati in Makedonci. Jugoslovanski vojaški vrh je napačno ocenil razmere in ni pričakoval, da bo v Sloveniji prišlo do takega odpora, slovensko vojaško in policijsko vodstvo pa je imelo dokaj natančne informacije o tem, kaj se v armadi dogaja. Vse to je prispevalo, da spopadi niso bili tako hudi, kot bi sicer lahko bili. Slovenija je po diplomatskih kanalih, preko medijev, znanstvenih, kulturnih pa tudi osebnih zvez uspešno začela obveščati mednarodno javnost. "Tihi mandat", ki ga je za vzpostavitev reda dobil zvezni premier Ante Marković se je tako začel iztekati, saj se je javnost v zahodnih državah začela obračati proti politiki svojih vlad.

Da bi preprečila nadaljevanje spopadov, je Evropska skupnost v Slovenijo poslala skupino opazovalcev. 28. junija je preko Beograda v Zagreb prispela posebna pogajalska "trojka" (Gianni de Michelis, Jacques Poos, Hans Van den Broek), ki se je sestala s hrvaškim predsednikom Franjom Tuđmanom, slovenskim predsednikom Milanom Kučanom in predsednikom zvezne vlade Antejem Markovićem. Sprejet je bil dogovor o ustavitvi sovražnosti, o obnovitvi dela predsedstva SFRJ (le to je nehalo delovati, ker srbski del za predsednika ni priznal Hrvata Stipeta Mesića) in o "zamrznitvi" uresničevanja ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije. Kljub tem dogovorom so se spopadi nadaljevali še do 4. julija, ko so se vojaki jugoslovanske armade začeli vračati v vojašnice.

7. julija so se na Brionih pod vodstvom evropske trojke začela pogajanja med federacijo, Hrvaško, Slovenijo in Srbijo. Po dolgotrajnih pogajanjih je bila sprejeta t. i. Brionska deklaracija, v kateri je bilo določeno, da bo nadzor mejnih prehodov v Sloveniji v rokah slovenske policije, ki pa bo delovala po zveznih predpisih, da carine ostanejo prihodek federacije, da nadzor zračnega prometa opravlja federacija, da se na meji vzpostavi stanje pred 25. junijem, da se odstranijo blokade izpred vseh objektov jugoslovanske armade, da se enote jugoslovanske armade brezpogojno vrnejo v vojašnice, da se zagotovi prehodnost vseh cest, da se jugoslovanski armadi vrnejo oprema in objekti, da se vse enote teritorialne obrambe demobilizirajo in vrnejo v kraje kjer so nastanjene in da se izpusti vse ujetnike najkasneje do 8. julija opolnoči. Slovenija in Hrvaška sta se strinjali, da za tri mesece ustavita osamosvajanje. Za nadzor nad premirjem in moratorijem osamosvajanja so bili zadolženi opazovalci Evropske skupnosti.

O brionski deklaraciji so bila v slovenski javnosti različna mnenja, kot diktat pa so jo razumeli tudi mnogi poslanci. Kljub temu jo je slovenska skupščina 10. julija z dvo tretjinsko večino potrdila.

18. julija je zvezno predsedstvo, ki je znova začelo delovati, presenetljivo sprejelo sklep, da se bo armada v treh mesecih umaknila iz Slovenije, kar je ta do 25. oktobra tudi storila (dogovarjanje o tem umiku sta neuradno začela že dr. Janez Drnovšek in dr. Borisav Jović na Brionih, sklep pa je bil posledica srbske odločitve, da po slovenskem odporu ne skuša več ohraniti Jugoslavije, pač pa ustvariti veliko Srbijo). JLA, ki je zapadla srbskemu vplivu, je orožje in opremo nakopičila deloma na Hrvaškem, kjer so jeseni že potekali spopadi, še več pa v Bosni in Hercegovini, kjer se je kmalu zatem začela najbolj krvava vojna na ozemlju nekdanje Jugoslavije.

Po izteku moratorija je Slovenija uvedla nadzor nad svojimi mejami, sprejela lastno valuto – tolar, 23. decembra 1991 pa je bila sprejeta tudi nova ustava. Ustava izhaja iz

enakih načel, kot jih poznajo zahodne demokracije: predstavnškega parlamentarnega sistema, načela delitve oblasti, enakosti pred zakonom in drugih političnih ter socialno-ekonomskih svoboščin. Ustava tudi zagotavlja pravice obema narodnostnima manjšinama v Sloveniji, to je italijanski in madžarski manjšini.

Septembra 1991 se je v Haagu začela mednarodna konferenca, ki naj bi odločila o usodi Jugoslavije. V tem času so na Hrvaškem že potekali srditi spopadi. Posebna komisija Evropske skupnosti (Badinterjeva arbitražna komisija) je presodila, da je Jugoslavija razpadla in da torej ne gre zgolj za odcepitev dveh republik, Slovenije in Hrvaške. Naslednice Jugoslavije so vse republike, nekdanje administrativne meje med njimi postanejo državne meje, republike pa se morajo sporazumeti o nasledstvu Jugoslavije. Od konference o Jugoslaviji, ki se je s sestanki potem nadaljevala še v Bruslju in v Londonu, ni bilo velike koristi. Na koncu je propadla, ker je Milošević zavrnil vse predloge za ohranitev Jugoslavije, tudi take o najbolj ohlapni povezavi. Slovenija si je mrzlično prizadevala za mednarodno priznanje, pri čemer je imela podporo nekaterih držav, zlasti Nemčije. Decembra je Evropska skupnost sklenila, da bo tiste jugoslovanske republike, ki so zaprosile za priznanje, priznala 15. januarja 1992. Nemčija jo je priznala že pred decembra (z veljavnostjo od 15. januarja naprej), 13. januarja jo je priznal Vatikan, 15. januarja pa večina držav Evropske skupnosti. 22. maja je bila Slovenija skupaj s Hrvaško in Bosno kot 176 članica sprejeta tudi v Organizacijo združenih narodov.⁶

III. Bilanca slovenskega bivanja v Jugoslaviji

Slovenija je kljub svojemu nenehnemu nezadovoljstvu verjela v jugoslovansko državo, v njen obstoj in ureditev je vložila ogromno energije, njene politične in gospodarske elite so že v prvi, še bolj pa v drugi Jugoslaviji imele velik vpliv v državnem vrhu in zato jim do konca osemdesetih let 20. stoletja ni prišlo na misel, da bi iskale rešitev zunaj Jugoslavije. Glavni cilj je bil doseči čim boljši položaj Slovenije znotraj (kon)federativno urejene Jugoslavije, kar je bilo tudi v skladu z realnimi razmerami v svetu po drugi svetovni vojni, še posebej z delitvijo na dva bloka, med katerima je Jugoslavija dosegla specifičen vmesni položaj. V celoti gledano je bivanje tako v kraljevini kot v socialistični Jugoslaviji dalo pozitivno bilanco. Bilo je mnogo slabega ali dvomljivega, od centralizma in unitarizma do revolucije. Toda Jugoslavija je v negotovih časih ozemeljske razkosačnosti in pritiska nemškega in italijanskega imperializma nudila možnost za preživetje. V prvi Jugoslaviji so Slovenci dobili neformalno kulturno avtonomijo, vključno z lastno univerzo, ter se ekonomsko okrepili. Prekmurje je bilo prvič v zgodovini neposredno povezano z matico. V drugi je bil položaj Slovenije rezultat narodnoosvobodilnega boja in dejstva, da so Slovenci kot del jugoslovanskega protifašističnega gibanja končali vojno na strani protifašistične koalicije. Primorska (več kot četrtnina slovenskega prebivalstva in tretjina ozemlja) je postala sestavni del novoustanovljene republike, Slovenija je dobila izhod na morje. Brez statusa ene od šestih republik s pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, izhodišče za osamosvojitve ne bi imelo realne podlage.

Socialistično Jugoslavijo so skupaj držali trije mehanizmi: Josip Broz-Tito, kot oseba z največjo avtoriteto, ki je združevala tri ključne funkcije predsednika partije, predsednika države in vrhovnega poveljnika vojske; vsejugoslovanska komunistična partija (zveza komunistov) ki je delovala po t. i. načelu demokratičnega socializma; in Jugoslovanska ljudska armada. Titova smrt je omogočila premislek o naravi jugoslovanske federacije brez teh varovalnih mehanizmov, hkrati pa je omogočila ponoven vzpon

⁶ Povzeto po: Božo Repe: Slovenci v osemdesetih letih. Zveza zgodovinskih društev, Ljubljana 2001; Božo Repe: Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije. Modrijan, Ljubljana 2002.

dotlej nadzorovanih a vse čas potihem tlečih nacionalizmov, zlasti srbskega in hrvaškega. Na razvezo Slovenije z Jugoslavijo je odločilno vplivala različnost pogledov na:

- Jugoslavijo (ali zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma z oblikovanjem jugoslovanskega naroda postala enonacionalna);
- družbeno ureditev (ali demokratični večstrankarski parlamentarni sistem ali ohranjanje dominacije ene partije z ustavno zagotovljenimi privilegiji);
- ekonomsko ureditev (ali uvedba tržnih zakonitosti in pluralizma lastnin ali ohranjanje neučinkovitega formalno samoupravnega, v resnici pa državno diriganega gospodarstva z nedefinirano družbeno lastnino).

Vsa tri vprašanja so se v različnih oblikah pojavljala že v prejšnjih desetletjih, zaradi številnih zunanjih in notranjih razlogov pa izbruhnila v osemdesetih letih. Slovenija je morala odnos do njih najprej izbojevati znotraj sebe, kar se ni zgodilo naenkrat in zlahka – zavest se je spreminjala postopoma, odvisna je bila od razmerja sil med nastajajočo opozicijo in socialistično oblastjo, pogosto je bila odvisna tudi od dogajanja drugod po Jugoslaviji.

Ko je slovenska družba obenem z lastno preobrazbo skušala doseči preobrazbo celotne jugoslovanske družbe, so to drugod razumeli, kot da jo skuša zrušiti. Nikoli ni o pravem času dobila zadostne podpore, nikoli ni prišlo do združitve sil, ki bi zmogle državo reformirati in jo kot celoto pripeljati v Evropsko unijo, ali pa vsaj doseči njen mirni razpad, brez prelivanja krvi.

Ko se je sredi osemdesetih let civilna družba v Sloveniji zavzemala za osnovno pravico do svobode izražanja, so bili proti njej združeni zvezni organi, vse republike in večina jugoslovanskega tiska.

Ko je zahtevala nadzor države nad armado, civilno služenje vojaškega roka in z ustavo zagotovljene jezikovne in druge pravice za vojake, si je (in z njo vred tedanja slovenska oblast) nakopala jezo Jugoslovanske ljudske armade.

Ko je v začetku devetdesetih let Slovenija ponujala konfederativni model ureditve, jo je podpirala le Hrvaška. Srbija se je zavzemala za demokracijo po načelu "en človek en glas", pri čemer so jo podpirali zahodni diplomati, še posebej ameriški, ki so imeli Slobodana Miloševića za sodobnega reformatorskega politika in hkrati pozabljali, da načelo univerzalne demokracije v Jugoslaviji vodi v unitaristično državo. Tudi vse druge republike so bile ali proti slovenskim predlogom ali zmedene in brez lastnega koncepta. Šele tik pred razpadom države, ko so že potekali mednacionalni spopadi na Hrvaškem, ko je Milošević uresničeval koncept velike Srbije, ko so bili državni organi – vključno z zveznim predsedstvom – povsem blokirani, ko v Jugoslavijo z izjemo nekaj diplomatov, navajenih na razmišljanje iz časov blokvske delitve, ni verjel prav nihče več, sta bili Makedonija ter Bosna in Hercegovina pripravljeni pristati na nekakšno asimetrično federacijo.

Ko se je Slovenija zavzemala za gospodarske reforme, je imela (pre)šibko podporo reformnih sil drugod po Jugoslaviji. Zvezni premier Ante Marković je imel veliko podpore zahodnih držav, a premalo politične avtoritete, da bi reforme izpeljal. Kot vsi premieri pred njim je podlegel pritisku nerazvitih, pristajal je na zahteve Srbije po posebnem statusu (ki so ga srbski politiki dosegli že sredi osemdesetih let). Kljub vsej reformni usmerjenosti je Jugoslavijo videl kot konvoj, v katerem mora biti hitrost prilagojena najpočasnejši ladji. (Ta ladja, Kosovo, je bila sedemkrat počasnejša od Slovenije.) V zameno za gospodarske reforme je Marković zahteval koncentracijo ekonomske in politične moči, torej centralizem.

Ko se je Slovenija konec leta 1989 odrekla partijski državi in socializmu ter se odločila za svobodne večstrankarske volitve, so to označili za kontrarevolucijo, vodstvo armade pa je pripravljalo nov, že kdo ve kateri scenarij za njeno pokoritev.

K odhodu iz Jugoslavije so Slovenijo torej prisilile okoliščine, vedno večji razkorak z razvitimi državami, v prvi vrsti pa nezmožnost, da se Jugoslavija demokratizira, modernizira in zagotovi nacionalne pravice svojim narodom. Šlo je za kombinacijo liberalnih idej in nacionalnih čustev, ki je v Sloveniji ustvarila dovolj množične energije, da je bilo zastavljene cilje mogoče izpeljati. Vendar so k uresničitvi odločilno pripomogle predvsem mednarodne spremembe. V psihosocialni podobi Slovencev je bil gotovo pomemben element tudi izginotje strahu pred stoletnimi sovražniki Nemci in Italijani in hkrati občutek ogroženosti s strani Srbov (ki pa ni temeljil na nacionalnem sovraštvu pač pa različnih konceptih razvoja). Politične in družbene spremembe v osemdesetih letih v Sloveniji so se dogajale v kontekstu globalne krize komunizma, razpadanja bipolarne delitve sveta in Sovjetske zveze ter globoke politične, mednacionalne in ekonomske krize v Jugoslaviji. Brez zunanjih sprememb bi se procesi, poimenovani "slovenska pomlad" verjetno končali s porazom alternativnih gibanj, obračunom z opozicijo in prisilnim odhodom reformističnih oblasti v Sloveniji s političnega prizorišča. Posebnost slovenskih razmer je bila v tem, da je bil politični prostor bolj odprt za kroženje idej kot v vzhodnoevropskih državah. Na Slovenskem se je do sredine osemdesetih let v obliki raznih alternativnih gibanj razvila močna civilna družba, ki je imela pionirsko vlogo pri procesih demokratizacije. K širjenju svobode javne besede je veliko prispeval tisk. Od sredine osemdesetih let dalje sta se procesa demokratizacije družbe in nacionalne emancipacije tesno prepletala. Pri oblikovanju nacionalnega programa je imela pobudo intelektualna opozicija, zbrana okrog raznih revij, zlasti Nove revije. V drugi polovici osemdesetih let je v vodstvu Zveze komunistov prevladala reformistična struja, ki ji ideje opozicije niso bile več tuje. Taka politika je omogočila mehek prehod v večstrankarski sistem in zagotovitev konsenza pri temeljnih vprašanih nacionalnega programa. V procesu osamosvajanja in vojaških spopadov so bile Sloveniji okoliščine naklonjene. Zvezni pritisk je bil dovolj močan, da je združil politike in prebivalstvo, ne pa tolikšen, da bi povzročil nove razkole. Napad JLA je Sloveniji uspelo zaustaviti s posrečeno kombinacijo policijskih in vojaških akcij, natančnih analiz dogajanja v armadi, ki je bila še vedno nacionalno mešana in v kateri je vladala precejšnja zmeda, obveščanja svetovne javnosti, diplomatske dejavnosti in drugih ukrepov. Srbski politični vrh z Miloševićem na čelu se je s sodelovanjem dela vodilnih oficirjev JLA odločil za uresničitev koncepta Velike Srbije, zato ni bil več zainteresiran za obstoj Jugoslavije in ohranitev Slovenije v njej. Še pravi čas se je pod pritiskom javnega mnenja v svojih državah angažirala tudi Evropska skupnost, ki so jo spopadi na evropskih tleh šokirali. Tedaj je konflikt med Srbijo in JLA na eni strani ter Slovenijo na drugi že zamenjal za Jugoslavijo resnično usoden mednacionalni spopad med Srbi in Hrvati, ki je državo dokončno pokopal. Vojni prizori iz Hrvaške ter Bosne in Hercegovine postali nekaj vsakdanjega in niso imeli velikega psihološkega vpliva na politične odločitve evropskih in svetovnih državnikov, ki nato dolgo niso znali najti prave rešitve za krvavo vojno na ozemlju nekdanje Jugoslavije.

Med temeljne notranje značilnosti, na katere so vplivali Slovenci pa lahko uvrstimo relativno odprt politični prostor, ki je omogočal kroženje idej in srečevanje oblasti in opozicije; močno civilna družbo; prevlado reformistične struje znotraj zveze komunistov in visoko stopnjo konsenza pri temeljnih nacionalnih vprašanih. Take razmere so omogočila mehek prehod iz enostrankarskega v večstrankarski sistem in uspešne priprave na osamosvojitve.

S samostojno državo in njeno vključitvijo v EU se je v Sloveniji tudi na novo oblikoval odnos do držav, ki so nastale na ozemlju bivše Jugoslavije. Tudi ta je šel skozi različne faze in se še danes ni do konca izčistil, vendar je to že vprašanje za drugo razpravo.